

Նախնագարյան արվեստի մեզ հասած ժամանգության ուսումնասիրությունն ունի պատկառելի պատմություն։ Անձավային արվեստի մասին գիտությունն իր ավելի քան մեկդարյա պատմության ընթացքում արձանագրել է բազմաթիվ նվաճումներ հին քարե դարի արվեստի ստեղծագործությունների հայտնարերման, հրատարակման ասպարեզում։ Համաշխարհային հնագիտության մեջ աննախադեպ, ամենանշանավոր գյուտերից կը Հյուսիսային հսպանիայի Սանտանդեր նահանգի Ալտամիրա քարայրում 1879 թ. Մարսելինո Սաուտուուլայի հայտնարերած կենդանիների գունավոր նկարները։ Տասնիններորդ դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին իրար են հաջորդում հին քարեգարյան անձավային արվեստի նոր հուշարձանների հայտնագործումները Ֆրանսիայում և Իսպանիայում։ 1940 թ. նախնադարյան արվեստի բացառիկ արժեք ունեցող հնագույն ստեղծագործություններ են հայտնարերվում Լասկո, իսկ 1956-ին՝ Ռուֆինյակ քարանձավներում։

Սովետական Միությունում վերջին տասնամյակներում երկրաշափական ընույթի գծանկարներ են գտնվել Վրաստանում՝ Մգվիմեվիում¹ և Ազգայում², Մեծ Հետաքրքրություն են ներկայացնում Կամեննայա մողիլայում³, Ուզբեկստանում⁴, Սիբիրում⁵ հայտնագործված կենդանիների ունականական պատկերները, որոի գունեզ տեսարանները։ 1959 թ. Ա. Վ. Ռյումինը մամնու-

¹ С. Н. Замятнин, Палеолитические навесы Мгвиме-ви, близ Чиатуры, «Советская археология», III, 1937, стр. 57.

² Л. Н. Соловьев, Надписи и изображения грота Агла у селения Анухва Абхазская, МИА, № 79, 1960.

³ О. Н. Вадбер, Древние изображения на потолках гротов в Приазовье, МИА, № 2, 1941, стр. 126.

⁴ А. Рогинская, Зараг-Сай, М., 1950; А. А. Формозов, Книга о древней наскальной живописи в Узбекистане, «Советская этиография», 1951, № 3, стр. 213.

⁵ А. П. Окладников, В. Д. Запорожская, Ленские писаницы, М.—Л., 1959.

ների և ոնգեզյուրների գունավոր պատկերներ է հայտնարերում հարավային Ուրալի Կապովյան (Ծովան աաշ) բացերախ քարանձավում⁶; Այժմ Եվրոպայի հարավ-արևմուտքում և Սսիալուս գտնված քարեդարյան անձավային արվեստի հուշարձանների թիվը հասունից ավելի է հաշվում։ Անհամեմատ շատ են աշխարհի տարրեր ծագերում գտնված մեզոլիթի, նեոլիթի, էնեոլիթի, որոնցի և երկաթի էպոխաների ժայռարվեստի հուշարձանները։ Բազմագույն ներկերով ժայռերին նկարված վիթխարի քանակությամբ պատկերներ են հայանի Սահարայում։ Հետաքրքիր են Սկանդինավիայում և այլուր հայանարերված ժայռարվեստի ստեղծագործությունները։ Սովետական Միությունում հին քարե դարին հաջորդող ժամանակների արվեստի ստեղծագործություններ են գտնվել Կարելիայում⁷, Ուրալում⁸, Սիբիրում⁹, Հյուսիսային Կովկասում¹⁰, Միջին Սսիալում¹¹, Անդրկովկասում¹² և այլուր։

⁶ О. Н. Вадбер, Каповая пещера, М., 1965.

⁷ В. И. Рафдоникас, Наскальные изображения Опежского озера и Белого моря, ч. I, М.—Л., 1936, ч. II, М.—Л., 1938; А. М. Лихевский, Петроглифы Карелии, Петрозаводск, 1939; Н. Н. Гурина, Древняя история северо-запада Европейской части СССР, МИА, № 87, М.—Л., 1961; К. Д. Лашкин, Онежское святилище, ч. I, Новая расшифровка некоторых петроглифов Карелии, Скандинавский сборник, Таллин, 1962; Ю. А. Саватеев, Рисунки на скалах, Петрозаводск, 1967; Ю. А. Саватеев, О новых петроглифах Карелии, СА, 1967, № 2, стр. 3—21.

⁸ В. Н. Чернецов, Наскальные изображения Урала, М., 1964.

⁹ А. П. Окладников, Шишкянские писаницы, Иркутск, 1959; А. П. Окладников, Петроглифы Амгара, М.—Л., 1966.

¹⁰ В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы, М., 1960; В. И. Марковин, Дагестан и горная Чечня в древности, М., 1969.

¹¹ А. Н. Бернштам, Наскальные изображения Саймалы-таш, СЭ, 1952, № 2; А. А. Формозов, Памятники первобытного искусства на территории СССР, М., 1966.

¹² Н. М. Джаджарзаде, Наскальные изображения

Աշխարհի տարրեր երկրներում հայտնաբերված ժայռականացած հայտնի շարքում կարևոր տեղ են զբաղուց հազարամյակներ հետո մեղ հասած Հայաստանի հնագույն շըջանի պատմության և մշակույթի յուրօրինակ սկզբնավրյուրները՝ ժայռապատկերները։ Հայոստանի բարձր լեռներում, ուր վաղուց են մասել հրարուխները, ծավի մակերեսույթից մի քանի հազար մետր բարձրության վրա, լեռնապարերի փեշերին, հրարիսավեճ պղնձակույն և ան, կուպրի երանդ ունեցող բարաշեզերում ու ժայռերին փորապրիած նկարներում նախնադարյան մարդու զրաշմել և սեփական մտրի աստիճն «զիրը», իր կենաց պատմությունը Հինավոր քարե մատյանի «ասուղեր», հազարամյակներայ մեղանից բաժանսպ աշխարհից, վկայություն են հասցրել մեր ժամանակներին՝ Հայաստանի մ.թ.ա. V—II հազարամյակների հնագույն ցեղերի հոգերը և նյութական կյանքի մասին, Թի-թերի իրար հենված լեռների ստորաներում պահպանված, ատանյալ սերունդների կողմից հաղարամյակներ տուազ փարսկած ամենատարբեր թեմաներով մատյանի շխամրսդ և չերում ամրարված են մեր հեռավոր նախնիների իուհերն ու ապրումների Հեռավոր ժամանակներից մեկ հասած այդ պատկերներում արտահայտություն են զաել բնության անդուսպ ուժերը և նթարկելու մարդկային ճիղի, պաշտամունքի՝ նախնադարյան մարդու աշխարհայացքի առանձին դրսերումները, աշխատանքային առօրյան, հանապազօրյա կյանքի դրվագները, բազմադատափիկ զեպքերն ու դիուվածները։ Հազարամյակներ տուազ գծված կենդանի ու ճշմարտացի քարեղեն պատկերները մեր հեսավոր նախնուն շրջապատող նրա աշբով տեսած բնաշխարհի, իրական, երկրային կյանքի, ինչպես նաև աշխարհը մրանումների անդրադարձումներն են, նրա հարուստ որսաշխարհի փորադիր տեղեկանքները։ Շատ են Հայտնատանի քարե մատյանները, տարբեր միմյանցից շափերով, նկարի դանադանությամբ։ Քարաբեկորների վրա անհայտ նկարիչների կողմից սրանվածք պատկերները, կախարդանքով, հայությամբ շաղախաված արվեստի հասեած արվեստի սանդագործու

Կոնстанա (Ազերբայջանская ССР), см. «Археологические исследования в Азербайджане», сборник статей, Баку, 1965, стр. 15—28.

թյանները վաղնջական ժամանակների ղեղանկարչական պատկերացումների լավագույն վավերաթղթեր են»

Հայաստանի Յոլակերտ հնագայրի և Արագած լեռնան մայստապատկերները գեուս ՀՀ դաշի ըսկողուներին իրենց վրա են սեղուել պատմա-քանակիրական նախասիրություն ունեցող զիտոնականների ուշագրագիտացումների մասին վկայություններին հանդիպում ենք պարբերական մամուլի էշերում տեղ դաստիարական-ամփական-անդադրական բնույթի հաղորդաւորությունների, վարդ ու հմուտ ձեռքով արված այդ գունեղ, իրականացության շափ հավաստի պատկերների մասին առաջին վկայություններին հանդիպում ենք պարբերական մամուլի էշերում տեղ դաստիարական-անդադրական բնույթի հաղորդաւորություններում¹³։

Ավելի քան հիսուն տարի առաջ, 1910 թ. Բյուրականում զանվելու միջոցին, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը Կոմիտասի հետ Արագածի դադարի բարձրանալիս, վերադարձին, լեռան լանջերին տեսած պատկերների մասին 1913 թ. «Արարատ» հանդեսի էջերում գրել է. «Ժամի տասին ներք հոգով՝ Կոմիտաս, Գրիգոր վարդապետները և ես մեր երկար կապաները հաղներիս, առանց առաջնորդի սկսեցինք լեռ բարձրանալ... Ժամի մեկին հասանք մեր նպատակին՝ Արագածի չորս դադարիներից մեկի զլուխը և ուրախության աղաղակներով սկսեցինք մեր հաջողությունը արաւահայակը Կոմիտաս վարդապետը յուր հիանալի ծայնով սկսեց երդել... Արագածը կարու է հիմնավոր ուսումնասիրության, ես չէի կարծիլ, որ նաև հնագիտության տեսակետայից Աստուգության կարու է ինչ որ ես լսեցի նրա ստորոտում իշկանած վրանարնակներից... Արագածի վրա կան և նախապատմական հնությունները Փուրդ Հաջին յուր հետաքրքիր զրուցների մեջ հաղորդեց, որ ... ինձ պիտի ցույց տա մի քար, որ ոչ ոքի ցույց չի տալիս, որի վրա կան հին դրություններ, որով կարելի է իմանալ, թե ինչ տեղ գանձեր կան թաղածի Հեանելի օրը նա ինձ ցույց ավեց այդ արձանագրությունը։ Հետո վերադարձին ուշագրությամբ դիսելով համանման քարեր, դուա Հաջու կարծեցյալ խորհրդավոր արձանագրությունը շատ տեղ կրկնված։ Դոքա ողորկ երեսով, մի կամ երկու արշին դեանից դուրս ցցված բաղալու

¹³ «Արարատ», 1910, էջ 96—98.

քարեր են, որոնց վրա նախապատճական, բսա մեծի մասին համանման կրկնությամբ քանդակներ են, թեև քանդակի մեջ պակասում է արվեստը, բայց անհերքելի է քանդակողի հմտությունը և փորձառությունը՝ ներկայացված են բարակ, համաշափ գծերով, կամ շերտերով եղջյուրավոր կենդանիներ, այժ կամ եղջերու, աղեգներով մարզիկ, երբեմն զարդեր Շատ էի հոգնած, նոցա վրա մանրամասն կանդ առնել շարողացա... Ի՞նչ են գործա, արձանագրություն, թի՞ որսորդտկան և պատերազմական խորհրդանիշեր ի՞նչ ժամանակից են...»¹⁴:

Արադածի լանջերին աեսած վիշապ քարակոթողների, ժայռտրվեստի հուշարձանների մասին 1914 թ. հրապարտկած «Հնության մի քանի հիշատակարաններ» խորագիրը կրող հաղորդման մեջ նշ. Ղափանցյանն այդ պատկերները համարում է «գրի մարմնակտն հավտկներ, առարկաների պատկերացումներ»: ԱՄբանով կարեվոր եմ համարում հաղորդել իմ ունեցած աղեկությունները մի քանի նախաքրիստոնեական հնությունների մասին, որոնք ընկած են Արադածի հարավ-արևելյան լտնջերի կամ սառուաի վրա: Այդ գիտողությունները հաջողվել են ինձ ունենալ մեծ մասամբ պատահարար և տարրեր ժամանակ թանկալի կլիներ, իհարկե, որ հինավորուց այդ հիշատակարանները, կարուտ ձեռնահաս անձանց սիսակեմաաիկ և մանրաղնին ուսումնասիրության, աշքաթող շինեին գեթ ներկայիս սակավաթիվ հնադեսներից, իսկ ցարդ կատարած հետազոտությունները ինչպես Գ. Վարդ. Հովսեփիանի, Խ. վարդ. Դագյանի, պրոֆ. Աստրիգովսկու խմբի և այլն, կրում են լոկ ամոքի բնույթ և ընավ շեն կարող բավականություն առաջ անդիս հնագիտական պահանջներին... Արադածի մի հիշատակարան ես, որի մասին կցանկանայի աեղեկություններ տալ, այդ մարդկության ղարդացման ամենաուժեղ զործոնի՝ դրի մարմնացած հավակներն ու ուհահորդներն են քարի վերա, սրանք զանազան առարկաների պատկերացումներն են, մեծ մասամբ ինչ-որ աղեղնավոր շորքոտանի: Այդ պատկերները քանդակված են բաղմաքանակ քարերի և քարափների վերա: ընկած հեղեղատների մեջ հիշած քարակոթողի աեղից մոռա մի վերսա հեռու, դեպի Արադածի ձյունապատ գաղաթներու Այդպիսի նկար-

ներ ինձ հաջողվել է տեսնել մոտ 50 հատ, ձյունապատ «Հաշշեքանց» կից և քուրդ Դահար, Հասան և այլոց ոյուրդից շրջավայրում: քանդակը 2—3 միլիմետրից ավելի չէ և ոչ էլ ուղղանկյունավոր: Մի քտնի քարափների վրա դուրս են հանված որսի աեսարաններ՝ եղջերուներ իրենց ձաղերով, շներ: սրանցից երկու հարևանցի աեսարաններ նշարելի են բացուսա մոռ 100—150 քայլ հեռավորության վերա և փորված են երկու մեծ քարափների վրա: Այդ ստեղծադործության հինավորուց ժամանակներին պատկանելու ապացուցվում է հենց նրանով, որ հրշածս «պատկերագրերի» քարերի շերտերը շաա աեղեր փոխվել են, քանդակներից միայն մասերն են մնում: Վերշացնելով իմ այս նկարագրությունը, հարկ եմ համարում նորից շեշտել այդ հնության առարկաների հարաբերական և մանրակրկիտ ուսումնասիրության կարիքը»¹⁵:

Տարիներ անց, երբ կյանքի է կոչվում Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեն, հնագիտական հուշարձանների նկատմամբ հեաքրքրությունը նոր թափ է սաանում: Հապուկ ուղագրության են արժանանում ժայռավեսաի հուշարձանները: Հայաստանի բաղմադարյան մշակույթի ուսումնասիրությունը դառնում է պետկան, համաժողովրդական հոգացողության առարկա: Հայաստանի ժայռապահակերների գիտական ուսումնասիրության դործը սկիզբ է առել 20-ական թվականներին: Դյուրին չի եղել քարարեկորների վրա փորված պատկերների հավաքման աշխատանքը, այն կապված է աեական, ծանր, հետիուան ճամփորդությունների հետ, մանավանդ պատկերների խմբերը սփոված են դժվարամաշելի տեղերուա, լեռնալանջերին, այժմ անրնակ վայրերում:

Առաջին հնադեար, որ լրջորեն դրադվեց ժայռավեսաի հուշարձանների դիտական հիմունքներով հավաքման դործով, Աշխարհքեկ Քալանթարն¹⁶ էր: Հայաստանում 20-ական թվականներին աարվող հնադեատական այլ ուսումնասիրությունների, վիմական արձանադրությունների հավաքմանը դուդրնթաց, դիտության անխոնչ մշակ Ա. Քալանթարը բաղմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելու դնով, մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ ժայռապահակերների ուսում-

15 «Արարատ», 1914, է, 93—95:

16 Ա. Քալանթար, Արագածը պատմության մեջ, Երևան, 1835:

նասիրությանը, ընդօրինակաւմներին և ուսեղծեց մեծ հավաքածու Յավոր այդ ժողովածուից մեզ են հասել այժմ Հայաստանի պատմության թանգարանի արխիվային գոնդերում պահպակ սակառվաթիվ նյութեր¹⁷, Հայաստանի նյութական մշակույթի հուշարձաններին նվիրված իր զրում Ա. Գ. Բարխուզարյանը, ի շարս Հայաստանի այլ հուշարձանների, անդրագարձել է նույն ժայռապահականի հայակական մշակույթին նվիրված նույնասար աշխատաւթյան հեղինակ և Սամուելյանը, ժայռապատկերներին գասներով, իր բասերավ ասած, «Հիերոգիֆային ձիի յուրահատուկ նշանազրեր» բիուցնում է, «սուդիալ-կուլտուրական հանգումանքներից» և հանում այն կարուկ հետեւթյանը, թե «Հայկական լիոնաշխարհում միտնպամայն անկախ սեպածեն նշանազրերից, որոնք ասսրական ծագում ունեն, զարծածվելիս են եղել նաև անկախ սոցիալ-կուլտուրական հանգումանքներից բիուզ հիերոգիֆային ձևի յուրահատուկ նշանազրեր, որոնց սղնաթյամբ այդ արխաիկ զարերի մարզը նյութական ձևափորումով արտահայտում էր իր զարդարներն ու մահկացումները»¹⁸: Արագածի ժայռարվեստի ստեղծագործություններին նվիրված է նրա կանում ակադ. Գ. Ա. Ղափանցյանի «Արա Գեղեցիկի պատամաներ» և ակադ. Բ. Թիուրուզկու «Սնդրիկովիասի հնագիտությունը» աշխատաւթյուններում: Հայաստանի ժայռարվեստի հուշարձանների մասին մեր իմացությունները մինչև 40-ական թվականները սահմանափակվում էին առավելապես Արագած լեռան փեշերին Ա. Քալանթարի հայանարերած ժայռապատկերների իմրենուլ: Հայաստանի ժայռապատկերները դիտական սիստեմատիկ ուսումնասիրության առարկա ևն առաջարկությունների հայանարերած ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը:

Երկրաբանական հետազոտությունների միջնադարյան հայաստանական համակարգը

¹⁷ Ա. Նյութերը 1966 թ. է. Բարսեղյանի կողմից հրապարակվել են «Պատմա-բանակարական հանդես»-ի էջերում,

¹⁸ Ա. Բարխուզարյան, Խորհրդային Հայաստանի նրանքան կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 43.

¹⁹ Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 11, Երևան, 1941, էջ 190.

դին Գեղամա լևաներում ժայռարվեստի հուշարձանների հայտնարկերման դործին իր մասնակցությունն է բիրել Հայաստանի հնագիտությանը ուսառուցած իր ժայռարվեստիներավ հայտնի, նշանավոր երկրաբան Ա. Պ. Գևորգյանը:

Դաշտային սրունամների միջնորդին Ս. Հ. Սարդարյանը ժայռապատկերների բաղմաթիվ խմբեր է հայտնարկերում Արագածի լանջերին և Դեղամալի լեռներում: 1968 թ. ժայռապատկերներ են հայտնարկվել Հայկական ՍՍՀ Մարտունու շրջանում²⁰:

Հետպիտական դրուկանությունից, մասնավորապես զիաական մտավորի էջերում տղաղրված հաղորդամներից, Առաջավոր Ասիայի հնագիտական ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններից տեղեկանում ենք, որ Արեմայան Հայաստանում զանվել են ժայռապատկերների հետաքրքիր խմբեր, որոնք բնդհանրության և երեան բերում Արագածի, Գեղասա լեռների, մեր հայտնարկերած ժայռարվեստի ստեղծագործությունների հետ. այդ առումով հետաքրքիր են Հայքարա և այլ հնավայրերում²¹ հայտնարերված ժայռարվեստի հուշարձանները, որոնց մի վկայի մասը ուսումնասիրությունները վերադրում են վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

1966 թ. մեր կողմից նախնադարյան արվեստը շափականց հարուսա օջախներ են հայտնագործվել Սյունիքում²²: Հայկական ՍՍՀ դիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինսահանուաթ Սյունիքի ժայռապատկերներն ուսումնասիրող արշավախումը 1967—1968 թվականներին շարունակելով իր աշխատանքները Սյունիքում՝ Սիսիանի, Եղեգնաձորի և Աղյուսեկավի շրջաններում մի քանի հազար ժայռարեների վրա հայանարերել է վիթիսարի քանակական պատկանական հուշարձանների ուսումնասիրությունը:

²⁰ Ս. Հ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113—122, նկ. 24—29, ձ. Ա. Սարգսիրոյան, Հայաստանի նախնադարյան ժակությունը հուշարձանները, ՊԲՀ, 1969, Ն 3.

²¹ James Mellaart, Earliest Civilizations of the Near East, London, 1965, p. 78. «Belleten Turc Tarihi Kurumu», 19, 1955, № 75. Belloten, 1957, № 84, p. 51. Belloten, XXXII, № 125, 1968. Archaeology, V. 21, № 1, 1968, pp. 22—35.

²² Գր. Կարախանեյսե, Պ. Սաֆյան, ժայռապատկերներ լուսնիքում: «Սովետական արվեստ», 1967, Է 1, էջ 31—38, գր. Կարախանեյսե, Պ. Սաֆյան, Հայաստանի հնագույն պատմության նորանայտ հուշարձանները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, Ն 1, էջ 110—116:

Նկ. 1. Ուղտասար. որսի տեսաբան

բահայտ հաշարձաններն զրագեցնում են Սկովկ լեռան, Ուղարսարի լանջերի, հարդենիսի լեռնաշղթայի սարուաների, Նվազիս, Արփա, Որոտան ղետերի, սրանց ականքներին մերձակա լեռնապարերի լանջերն ի վար փսվող, մի քանի տասնյակ կիլոմետր երկայնք անեցող տարածությունը Հայտնարերված ժայռապատկերները թրվով այնքան շատ են, որ չուսպարակելու իրավական դաշտով կատարելու դեղքում անդամ անհնար է մեկ սուվար հատարաւմ տեղափորեցի Բավական է հիշատակել, որ միայն Սիսիսնի շրջանի Ուղարսար հնավայրում գանվել են ավելի քան երկու հազար նկարազարդ քարերու Մոռակա աաբիներին թողնելով Այսնիքի ժայռապատկերների բազմտիվ խմբերի հրապարակամբ, մասնավորենք մեր խոսքը և դառնանք սույն հատորի խնդրո առարկա Ուղարսարի և սրան մերձակա Ճերմաշբի հաշարձաններին:

Ժայռաբեստի կարեսը օշախներ Ուղարսար և Ճերմաշուր հնավայրերը դանվում են Ախսիանք շրջանում, ծովի մակերենույթից շուրջ 3300 մետր բարձրության վրա: Տեղանքը շրջափակված է լեռներով, ըլուրներով. Հովտային է միայն զեպի Այլախի սարահարթը ձգվող տարածությունը Այս տարածքում կան բազմաթիվ դաշներ, որոնցից ամենախոշը Ալ լիճն է, Ամրողովին անտառագուրկ լանդշաֆտի տերիտորիայի հիմքը վերին պլիոցենյան դոլորիխային և օլվինտյին բազալտներն են, անդեպիաները, դացիտները և այլ ապառներ: Այստեղի լեռնամարդագետնային ժմակալած հողերը ծածկված են ալպյան փարթամ բուսականությամբ, Մովի մակերենույթից 2900—3300 մետր բարձրության վրա, գոգ, հարթ և փոքրտեղեք տեղանքներում փռված են բուսատեսակային հորուստ կաղմ ունեցող ալպյան գորդերը²³, կեռանցամեջ տարածության հարթակներում, ձորակներում, բնական քարակարկառների մոտ, լճակների բոլորքը, երկում են հնազույն ավերակ կացարանների, կիսավեր պատերի հեաբեր, արհեստական քարակույաեր, ղերազանցապես կրոմլեխներ, այլ ափի թաղումներ:

Հեռավոր անցյալում անասնապահ ցեղերի կողմից յուրացված այս վայրերի, ամառային արոտանեղիներ լինելու պերճախոս վկայություններ են վերոհիշյալ հնազույն կացարաններն ու

²³ Դ. Ա. Պօղօսյան, Լանդշաֆտն Զանցչուր, Ավորեֆօրատ կանոնադատության դիսերտացի, Երևան, 1966.

զատկաբանները, ինչպես նաև րաց Արկնքի աակքարաբանների վրա փորված պատկերները, հնազույն ցեղերի զոյլության վկայավեմերու Դրանց դերակշիս մասը քանդակված է բնական սպորի մտկերես ունեցող սկզբան քարերի վրա Ուղարսարի պատկերները շուրջ 9 ամիս շարունակ ծածկված են լինում ձյան սավար շերազվ և տառմնասիրության համար մտաշեղի են միայն ամռան ամիսներին*:

Պատկերազարդ քարերն զրագեցնում են ուղարի նմանվող սապատավոր լեռան՝ Ուղարսարի կողերից ճյագավորվող լեռնարազուկների ուսորուները, ձորակներն ու դարավանդները նախնադարյան նկարիչը մեծ կարեռություն է ավել քարի բնական ֆոնի բնարությանը. Հարթ, պղնձամական կամ ուղղահայց մակերեսի վրա Ակներեարտը քարով են փորված պատկերները, որոնք հիմնականում դաշին են և ծավալային Հարյուրներով են հաշվվում 10—50 պատկերներ ունեցող կոմպոզիցիոն և կտավները, Ամենամեծ պատկերները բնօրինակի մեկ քառորդի չափ են, ամենախորքը՝ իրտկանից 5—10 անդամ փոքր Փորվածքի խորությունը 2—6 մմ է, զծերի լայնությունը՝ 2—21 մմ, ժայռապատկերները մեղ են հասել անաղարա վիճակում: Աննշան մասը միայն հողմահարման աղղեցության աակ վնասվելով պոկվել է ժայռապատկերի մակերեսից: Հնավայրը թեև հեռու է բանուկ ճանապարհներից, այդուհանդերձ աղջուրներին, վրաններին մոտակա պատկերազարդ քարերի մի մասը ծածկված է հողաշերազվ:

Սյունիքի ժայռապատկերների հնազույն, թերես մ. թ. ա. V—IV հաղարամյակների ստեղծաղործություններ են եղջերուների, դիշատիչների մեծադիր, ծավալային պատկերները, որոնք զրոշմված են զանդվածեղ ժայռապատկերների վրա:

Երկրորդ մեծ խումբը ներկայացնում են մ. թ. ա. III—II հաղարամյակների սղերեղմանա-

* Ուղարսարի ժայռապատկերների առանձին խմբերի վայրերի մասին աեղեկացնելու համար շնորհակառնություն ենք հայանում Սիսիսնի շրջանի բնությանը քաջատեղյակ սյունեցիներ Գ. Բաղիրյանին, Ա. Խաչարյանին, Վ. Մարտիրոսյանին, Վ. Բեգլարյանին, Գ. Գևորգյանին, Ս. Եղիազարյանին:

քարերին» մոտ դանվող, արաւադրական կենցաղի և այլ աեսարաններով, առավելապես րազմա-ֆիդուր ժայռակտավները:

Սյունիքի ժայռարվեստի հուշարձաններում, պատկերված է Հայաստանի Փառանայի ողջ հարըսա-սությունը. վերաբարագրված են ժամանակի կեն-դանական աշխարհի ներկայացուցիչների, վայրի և ընաելացված կենդանիների՝ բեղուարյան ուղ-ղաեղջուր և դալարուն եղջուրներով այծի, մուֆ-լոնի, վիթի, եղջեղուի, առւրի, ձիու, վարադի, շան, դայլի, շնադայլի, հովադի, արշի, առյուծի պատկերները: Սակավ է հանդիպում զուրրի պատ-կերը*:

Ժայռապատկերներում շափադանց շատ են նեա ու աղեղով, աեղով, նիղակով, վահանով, լայնալիճ աղեղներով դինված որսորդների պատ-կերները, որսորդական պարանների-լասոնների, օղապարանների, թակարդի, որսորդական այլ հարմարանքների, սայլերի, ծածկասայլերի, սահ-նակներ հիշեցնող սայլերի, արորների, ինչպես նաև տիեզերական պատկերացումների հետ առըն-շող նկարները:

Մենապատկերով քարերի վրա ղերակշում է ուղղաեղջուր այծի պատկերը: Այծի ուաքերը վերապատկերված են մեկ դժով, երրեմն էլ այծը եղեք ուաքերով է, շատ հաճախ՝ շարժման մեջ: Առավել հետաքրքրական է այն, որ այծի կերպարը հաճախ վերաբարագրված է նկաակի ոճա-վորված: Այս հանդամանքը՝ անապարակույս վկա-յում է քանդակադրուծ-նկարչի սղեղարվեստական մասնության», որոշակի ճաշակի ե, որ կարեոր է, նրա ոճական որոնումների, հարուստ երեա-կայության մասին: Կոմպոդիցիոն առումով ու-շադրավ են համաշափ դասավորություն ունեցող պատկերները, ուր նշմարելի են հերալդիկ կոմ-պոդիցիայի աենդենցները, որոնցով նախնադարյան նկարիչը ձգտում է ամրողացնել, սյուժեային ամփոփվածություն սաեղեել պատկերված թե-մաներում: Միաժամանակ պատկերված կենդա-նիները հանդես են դալիս այնպիսի ոճավորումով, որի մեջ լակոնիկ ձեռվ արաւահայտված են կեն-

* Կենդանիների մի քանի աեսակները որոշել է կեն-դանարան Պ. Պ. Ղամրարյանը (լենինգրադ), Ուզոտսարի լճափի ժայռապատկերների արտանկարները 1986 թ. կա-տարել է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի աշխատակից Ռ. Ղազարյանը: Սույն հատորի լուսանկարները տեղում կա-տարել է Ա. Ն. Շահինյանը:

դանիներին առանձնահատուկ շարժումներն ամե-նայն նրբությամբ, ամենարնորոշ և ցայտուն դժերով:

Նախնադարյան նկարիչը պատկերները գրոշ-մելիս ցուցադրել է կենդանու շարժումները, ընավորությունը որսալու և արաւահայելու մեծ կարողություն: Հաճախ այծի մարմինը պատկեր-ված է իրար միացված եռանկյունիների ձևով, որը աալիս է ծավալային արաւահայապություն և միաժամանակ պատկերում նրա շարժումը: Զափաղանց ուղադրավ են նաեւ այծի եղջյուրներն ու պոշը մի կամարով միացված պատկերները, որոնք նույնպես կարող են դիավել որպես նկար-չի ոճական հնարամառթյան դրսեորումները: Ժայ-ռապատկերում շատ հաճախ այծը նկարված է եղջյուրներին փաթաթված պարանով: Սուր դի-տողականությամբ օժաված նախնադարյան նկա-րիչը ժայռարեկորների վրա պատկերները գրոշ-մելիս ունեցել է որոշ կոմպոդիցիոն մասնա-ցումներ, թեե դրանք երեան են դալիս նախնա-կան, աակավին սաղմնային վիճակում, այնու-հանդերձ, առարկաների, կենդանիների, մարդ-կանց աեղագրումը ցույց է աալիս, որ դրանք թեմատիկ առումով, օրդանապես կապված են միմյանց հեա: Վերշններիս դասավորության մեջ, կոմպոդիցիայում պատկերները դեմից, վերեկց, այ ու ձախ կողքից իրարամերժ դիա-վածքները վարպեաությամբ միմյանց խմբելիս, նկարիչը հասել է նկաակի արաւահայալականու-թյան: Պատկերների հաաակադիմի սրոշակի հզա-ցումը, առարկաների աեղարաշխումը, պատկեր-ների կենարումն հիմնական սյուժեի առանձ-նացումն ու դասավորությունը վկայում են նախ-նադարյան նկարչի կոմպոդիցիոն մասնության մակարդակի մասին: Կենդանիները, հաակապես դիշաաիները, դժված են դիապուկ, սակայն սեղմ, առանց մանրամասնությունների ու ավելորդարա-նությունների, այլ սոսկ էականի, ընորոշի շեշտու-մով: Հաճախակի հանդիպու այծերի նկարներում կարելի է դանադանել նույնիսկ աարեր աեսակի այծեր. մի դեպքում այն ուղղադիմ վդով է, որի վրա դրված են եղջյուրներն, ապա ընդհանրացված ձևով, որը պատկերում է և մարմինը, և դլուխը: Նկարչի դեղարվեստական, տեխնիկական վար-պեաությունը դրսեորվել է ոչ միայն եղջերուների, ընաեղացված կենդանիներից՝ աուրի, այլև դա-ղանների պատկերման մեջ, վարպեաության

մեծությունն այն է, որ նկարիչը սպատկերի մեջ մի փոքր մասնիկ փոխելով, դարձացել է առաջ կենդանիների տեսակոյին առանձնութափությունները, բնորոշել կենդանատասակը (շուն, հովազ, առյուծ և այլն), Պատկերման առումով հասարքիք են մասնավորապես առուրերի վերեից դիտվող, պրոեկցիայի արված նկարները*.

Մյունիքի ժայռարվեստի սահմանադրությունների առանցքը արագական կենդանի, պաշտամանքային տեսարաններն են:

Ժայռապատկերներն ունեն իիսաւ բազմազան բովանդակալիքուն. Հարուստ ու բազմազան է պատկերների թեմատիկան: Այդ հնօրյա, յուրօրինակ վավերագրերում իրենց անդրագարձումն են զարդ որսի, որսորդական և այլ հմայական արարողությունների, պաշտամունքի հետ աղերսվող աեսարանները:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրագործ և անասնապահ ցեղերի կյանքում որոշակի զեր է ունեցել որսորդությունը: Կիսաքոչոր անասնապահությանն ուղեկցող որսը, անասնապահներին մատակարարում էր մասեղեն սնունդ²⁴, Որսի տեսարաններում զազանների պատկերների, որսած գիշապահների առաջարկությունը հավասարում է, որ հեռավոր ժամանակների մարդը սնվել է ոչ միայն մանր և խոշոր եղչերավորների, այլև զարդանների մսով: Որսորդության անտեսական նշանակությունը հավասար անառարկելի վկայություններ են Կիրովականի Քոսի-ճոթեր բնակատեղիում, Շենգավիթում²⁵, Գառնիում²⁶ և այլուր պեղումների շնորհիվ հայանարերված եղչերուի, վայրի այծի, վարազի և այլ կենդանիների ոսկորների, ինչպես նաև քարե և մեաաղե ղենքերի՝ էլարի դամրաններից, Զրառատի դամրանարլուրից, Էմիթածնի Քյուլ-թափայից, Գառնիից, Դվինից հայանարերված կայծքարե, օրսիդաքարե նեաասլաքներու և վերջո, սրսի զերը մատնանշող կարեր նյութեր են Երեշ բլուրում և Քյուլ-թափայում, Շենդավիթում: Արմավիրում, Քոսի-ճոթերում, Դվինում դանված մարմարից, սև հեմատիկաից,

* Նահեկան դիտողությունների համար հարկ ենք համարում շնորհակալություն հայտնելու Ս. Ա. Եսայանին, Տ. Ա. Եալտորյանին, Ա. Ա. Մանուշարյանին, Ռ. Փ. Նաևուշյանին:

²⁴ Բ. Բ. Պոտրովսկայ, Արքոլոգիա Հակազայ, Լ., 1949, սր. 76.

²⁵ Ս. Հ. Սարդարյան, Տավ. աշխ., էջ 236:

²⁶ Բ. Ի. Առաքելյան, Գարն, I, Երևան, 1954, սր. 8.

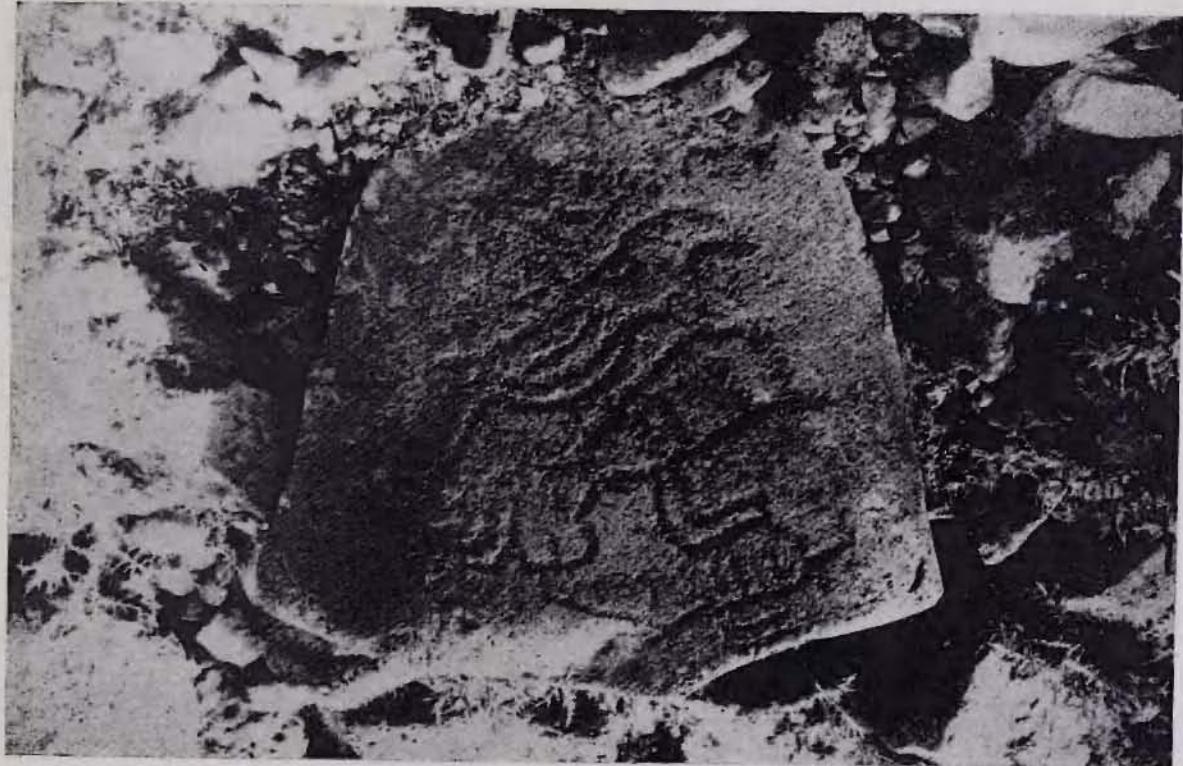
մսիրագույն բարից զուրկերի, էլարի զամբարաններից, Կամոյի և Կիրովկանի բրոնզե աեզի և նիզակի ծալրերի դյուաերը²⁷, Հայաստանի ժայռաբանականի հանդիպող որսի տեսարաններում առատուն հանդիպող որսի տեսարաններու: Ուղաասարի, Ճերմազրի ժայռապատկերներում լուսադանուն շաա են դադանների, այժի, վարազի, մեծանոցուր և աղնիվ եղներուի, վիթի, տուրի և այլ կենդանիների որսի զինամիկ-բնական տեսարանները: Ժայռապատկերներուում երեացու որսորդները զինված են նետ ու աղեգով, նիզակավ, ձվածե, և մեջանոցում փոքր ինչ նեղացող, ուղղանկյունածե վահաններով²⁸, ձեռքերում ողանած ունեն պարաներ, օղապարտներ և որսորդական այլ պարագաներու: Ուղաասարի, Մուլրադ զեռան և այլ հնավայրերի ժայռապատկերներում հաճախ են հանդիպում տեսարաններ, որաեղ նկարվուծ են լայնալիճ աղեղից արձակվող եռանկյունածե: Ժայռապատկերներու նետալաքներ, որոնք վերջավորվում են երրեմն հակառակ դիրքով զրված փետուրներու: Որսորդներին հաճախ ուղեկցում են որսկան շներու:

Ժայռապատկերներում վերաբաղրված են ինչպես մեծ խմբով, համահավաք ուժերով կաարվող (շուրջկալ, որսի կենդանուն քշելու, հեաապնդելու և այլ եղանակներ), այնպես էլ անհաական սրսի տեսարաններու: Որսի թևմայով աեսարաններում շաա են բեղուարյան այծի պատկերներու: Այդ աեսարաններից հիշատակենք միայն մի քանիսր:

Ուղաասարի ժայռերից մեկի մակերեսին (աղ. 180, նկ. 1) փորված են մարդկանց և մեծ քանակությամբ այծերի պատկերներու: Ժամանակադրծն այսաեղ առանձնապես ուղագրություն չի դարձել կենդանիների շարժման վրա: ուաքերը զմված են միալար, շորսր իրար կողքի դասավորված վերջույթների նման: Մարդկային պատկերները դտնվում են շարժման վիճակում, ընդ որում բոլորի շարժումն էլ մոտավորապես նույնն է՝ լայնատարած թերեր: Հնչին տարրերություն է նըկապում ուաքերի շարժման մեջ: Ինչպես սովո-

²⁷ Է. Վ. Խանզայյան, Հայկական լեռնաշխարհի մակայիր մ. թ. ա. Յ-րդ հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 42—43:

²⁸ Ուղաանկյունածե, մետեղում փոքր-ինչ սեզմված վահանի ավելի ուշ ժամանակահատվածի զուզահեռներ ենք գտնում ինքական ուղագրաններում: Տե՛ս. J. Garstang, The Land of the Hittites, London, 1910, p. 17:

Նկ. 2. Ուզոտասար. Որսի տեսարաններ

բարար պատահում է, այծեր պատկերելիս արուի հատկանիշը վերաբաղրված է վերջույթի ձևով։ Այծապատկերները շատ հաճախ նկարված են ծավալային եղտնակավու Այդօրինտի նկարներից ուշագրության տրժութիւնի և տյն ժայռապատկերը, սրտեղ կամպողիցիայի կենարոնական մասում, ծավալային ձևով քանդակված է վիթխարի քարայր։ Կենդանս խոշոր եղջյուրները մի մեծ կամար են կազմում նրա վերեւում։ այդ կամարի և մարմբնի միջև պատկերված են դատիկի մեջ երկու հավազներ, որոնք ակներեարար վերաբաղրում են որսի աեսարան (աղ. 85, նկ. 1)։ Քարի ստորին մտսում կան այծի այլ պատկերներ։ Որսի տեսարաններում այծերը հաճախ ներկայացված են նետահարված վիճակում։ Ձերմաշուր հնավայրի ժայռաբեկորներից մեկի մակերեսի վերակրծի մասը զրացնում են նետահար այծերի պատկերները։ Միայն երկու հատվածում նկարված են որսի աեսարաններ։ Մեկում քանդակված է այծի մեջքին թուած հովազը, որը պատրաստ է հոշոտելու նրան, մյուսում որսորդը օդապարանը կենդանու վիզը դցած՝ քաշում է գետի իրեն։ Նույն կոմպողիցիայում կան նաև շարժման մեջ հովազի, շան պատկերներ և տուրի սիմվոլիկ՝ վերեկց դիտվող նկարը նկարներում հաճախ այծը պատկերված է մեկ եղջյուրով, երրեմն էլ ետ զնացած եղջյուրներով, նոխազներին ընորոշ մորուքով։ Ուղտասարի ժայռապատկերներից մեկում կենտրոնական ֆիդուրը մեկ եղջյուրով այծն է։ Քանդակական գործը մերժան է եղջյուրներ պատկերելիս մեծ ուշագրություն է դարձնում նրանց ընորոշ առանձնահատկությունների վրա։ Նկարում եղջյուրի առջեկի մասը ալիքաձեկ է։ Այծի մեջքի միջին մասում պատկերված է մարմնի մեջ մխրճված նետր։ Քարի վերին ձախ անկյունում պատկերված են երկու անիվներ, պայմանական նկարներ, որոնք թույլ են տալիս նշանակու տուրեր լծած սայլի պատկեր։ Ժայռաբեկորի վրա կան նաև այծերի և հովազների նկարներ (աղ. 32, նկ. 2)։

Ուղտասարի լեռնարազուկներից մեկի սառրոտում դտնվող Կարկառ հնավայրում ուշագրության արժանի է այն ժայռաբեկորը, որի վրա վերաբաղրված որսորդը քառանկյունի վահանը ձափ ձեռքին, նիզակով խոցելով հովազին, հանգիստ քայլքով մոտենում է զոհին։ Կոմպողիցիայում կան նաև թեերը և ձեռքերը պարզած մի մարդու պատկեր, որսած այծ և մեկ այլ կենդանի, որոնց ուտքերը պատմանականորեն միացված են,

մի հանգամանք, որը շատ հաճախ է հանդիպում ժայռապատկերներում։ Ժայռաբեկորի վերին մասում տեղապրված է շարժման մեջ զոնվող հովազի պատկերը։ Այծերի, հովազների, այլ կենդանիների պատկերներով ծանրաբեռված մեկ այլ ժայռաբեկորի վերին տնկյունում պատկերված որսորդը աշ ձեռքում րոնած ունի նիզակ, ձափառման համար։ Քարի աշ անկյունում պատկերված որսորդը որսի է դուրս եկել միայն նիզակով։ Կենդանում պատկերված հովազն աչքի է բնկնում կաարարղական բարձր վարպետությամբ։ Գագանի պատկերը քարին զրոշմելիս բանդակապուրծ նրբորեն զղացել է, կենդանու շարժման հաականշական կողմերը։

Որսի խոսուն աեսարան է Ձերմաշրի այն ժայռանկարը, որտեղ արտակարդ շատ են հովատպների, որսկան շների պատկերներ։ Այստեղ քանդակապուրծը ցուցաբերել է որոշակի միասնակությամբ կենդանիների շարժումները վերաբաղրելու հակում։ ամենահետաքրքրականը քարի ստորին մասում քանդակված նիզակներով, ուղղանկյունածե վահաններով զինված որսորդներն են։ Պատկերված է նաև դալարուն եղջյուրներով այծ (աղ. 313)։

Այսունիքի ժայռաբեկություններում հաճախ հանդիպող այծերի ծավալային դատիկերների հետ ոճական ընդհանրություններ են դրսենորում Ե. Լալայանի, Հ. Մնացականյանի, Տ. Խաչատրյանի պեղումներով։ Սևանի ավաղանում և Արթիկում հայտնաբերված այծերի բրոնզաձույլ արձանիկները։ Ժայռաբեկություններում այծերը հաճախ պատկերված են խիստ ոճավորված, իրար միացված եռանկյունների ձեռվու։ Այս իրողությունն իր արտահայտությունն է դտել նաև Շենդավիթի սկ փայլեցրած խեցեղենի²⁹, այլ տիպի խեցանոթների, զենքերի վրա։ Այդ ոճով նկարազարդված խեցանոթներից առավել հետաքրքիր է Խանլարի մոտ է. Ա. Ռեսլերի հայտնաբերած կավանոթը, որի վրա պատկերված է այծերի որսի տեսարան³⁰, Այծապատկերներով են զարդարված Արթիկից³¹, Դի-

²⁹ Ա. Հ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը է 186,

³⁰ Բ. Բ. Ռոտրովսկի, Արքունական Զակավածք, տր. 91.

³¹ Տ. Ս. Խաչատրյան, Մատերիալյայա կուլտուրա դր. Արտիկա, տր. 123, թիւ. 15.

լիշանից³², Աստղաբլուրից³³ հայտնարերված խեցանոթները Աստղաբլուրում Ս. Եսայանի հայտնարերած նմուշի վրա շրջված դիրքով այժերի պատկերներից բացի, անոթի վերին գոտու վրա կան նաև եռանկյունիներով կազմվող այժերի սխեմատիկ պատկերներ նույն ոճով են արված Գանձակում, Խոշխառակում³⁴ գտնված։ Որնակի տիպի թրերի վրա հանդիպող նկարներ։

Սյունիքի ժայռանկարներում մեծ հեաաքրոքրություն է ներկայացնում որսի եղանակների, որսորդական պարագաների պատկերում։ Որսի աեսարաններու հավասարում են, որ չնայած որսորդական գործիքների և միջոցների կաաարելագործմանը, այն վայրերում, ուր որսը չի կորցնում իր նշանակությունը, պահպանվում են որսի կոլեկտիվ եղանակները³⁵։ Անհաաական որսի պահը պատկերող հետաքրքիր պատկերներ են Ուղտասարում և Զերմաշրում պահպանվածներ։ Ժայռակաավներից մեկում քանդակված են շուն, այժ, օղապարան և որսորդը։ Ոլորաձե նեաած պարան և շուն է պատկերված Զերմաշրու հնավայրում, ուր քանդակագործն ընդգծել է անհաաական որսի պամապահական ընույթը։ Որսի տեսարաններում գտնում ենք կենդանիների եղյուրներին դցված, հաճախ կախված, երկու ծայրերը զնդաձն վերջավորվող որսորդական պարաներ, լասոներ, օղապարաններ։ Թոնաձիգ է որոշ ուսումնասիրողների այն հավասահացումը, թե ժայռանկարներում ոլորուն պատկերները օձ-վիշապներ են։ Գոհանալով լոկ այն իրողությամբ, որ ժայռարվեսահ սաեղծագործություններում ոլորագիծ պատկերները օձ-վիշապների նկարներ են, որսորդական ակնհայա օղապարաններն էլ ավանդույթի ուժով անվերապահորեն համարել են օձ խորհրդանշող պատկերներ։ Դառնալով օձ-վիշապների պատկերների շուրջ գոյություն ունեցող շփոթմունքին, կարձ խոսքով եթե ասենք, կենդանիների եղյուրներին դցված, կախված պարաները, դալարվող ժապա-

³² Ս. Ա. Եսայան, Հ. Հովհաննեսիան, Դիլիջանի երկրագիտական թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգ, Երևան, 1969, աղ. 28.

³³ Ս. Ա. Եսայան, Աշխալուրսկի մօղլանիկ, Լրաբեռասարական գիտություններից, 1968, Խ 6, աղ. 1, նկ. 9,

³⁴ Հ. Մեացականան, Բրոնզի գարի զննքերի հազարայում նմուշները լեաշենում, «Սովետական գրականություն», 1965, Խ 9, էլ. 31.

³⁵ Ս. Ա. Սեմենով, Շատրվանի տեխնիկա և կառուցանքներ, Երևան, 1968, պատմական գույքի մասին, աղ. 303.

վեն հիշեցնող, որսորդների ձեռքում րոնած նետելու պատրաստ պարանների պատկերները, այդ անառարկելի փաստերը բերում են այն աներկրայելի հետեւթյանը, որ «ժայռակտավներում» օձ հիշեցնող պատկերների մի զգալի մասը որսորդական պարաններ-լասոններ, ողապարաններ են։ Այդ պատկերները սառույդ վկայություններ են Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերի կիրառած որսի պիտույքների մասին։ Սյունիքի ժայռարվեստի հուշարձաններում պատկանելի աեղ է գրավում որսի ստացիոնար միջոցների, կենդանիները որսալու աարերմարանքների՝ թակարդի, ծուղակի, ցանցի վերարադրությունը։

Ժայռակտավներում հանդիպում են տեսարաններ, ուր քանդակագործը հաճախ չի սահմանափակվել մեկ էակի պատկերումով, կամեցել է տալ կենդանիների մեծ խմբի շարժումը։ Ուղասարի ունասունների հոռ պատկերող աեսարաններում այժերը հաճախ պատկերված են խոշոր եղջերավորների հեա. երրեմն հովիվը պատկերված է հոտի կողքին։ Ժայռակտավում իրար ետևից ընթացող կենդանիների հոտ պատկերող ժայռարեկորի մակերեսին կենդանիների շարքը մեծապես շեշտված է իր հաշորդական կարգով։ Հոտի շարժումը վերարադրելիս քանդակագործն այն չի պատկերել ուղիղ գծով, այլ որոշ թեքությամբ։ Այս շարքի շուրջը ժայռարեկորի սառորին ձախ և աշակողման մասերում կան այժերի և այլ կենդանիների պատկերներ։ Աեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մանր եղջերավորների հոռ պատկերող Ուղասարի մեկ այլ ժայռակապը, որաեղ վերարտագրված է այժերի հոտը գիշատիչների ոհմակի հարձակումից պաշապանող հոտապահ շունը։ Հոտը առյուծների հարձակումից պաշապանող հոտապահ շունը է պատկերված Ուղուկի կնքադրոշմներից մեկի վրա³⁶։ Որսի թեմայով աեսարաններում հաճախ են հանդիպում այժի և այլ կենդանիների մարմնի մեջ մխրճված նետերի պատկերներ, որոնց գույքահեռները գտնում ենք Հայաստանի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հուշարձանների՝ Արմավայրի, Ենոքավանի րրոնց գարդարուն գոաիների վրա³⁷։

³⁶ Հ. Դ. Փլիտին, Կուլտура и искусство Двуречья и соседних стран, М.—Л., 1958, стр. 78.

³⁷ J. de Morgan, Mission scientifique au Caucas

Ժայռանկարներում տղտահայտություն են դրաբել նաև պաղարերության պաշտամունքի հետ աղերսվող, արդասափորման, պատմովական բնույթի հետաքրքրական ոյտժեներու ջերմացոր հնավայրում քարին փորագրված է այծերի կենակցության աեսարտնու Համեմատարար ավելի փոքր, քարի վերին աջ անկյունում պատկերված է այդ այծերի զովավորման արդուսիք հանդիսացող ձագը (աղ. 273, նկ. 2). Այդօրինակ աեսարանի վերաբարպաթյունը կտնաւմ ենք նաև Մուրադ սարի մեկ այլ ժայռարեկորի վրա:

Ծրագրատիպ սրուի թեմայով ժայռակատավիներում խլատում են զարդարական պատկերները նախնաղարյան նկարիչը մեծ վարպետություն է դրսերել հովազի պատկերման մեջ. այն ներկայացված է շարժման, ասավելապես ցատկի, թոփշրի պահին, երբեմն այծի եզչուրին կանգնած զիճակում։ Քարարեկորներից մեկի մակերեսին փորադրված է փախչող այծի քանդակը, որի եզչուրի վրա սատյունով հասել և կանգնել է հովազը Այծը վիրավոր է, մեջքին միրավել է նեար Քանդակադրծը նրիմացությամբ է պատկերել այս երկու կենդանիների շարժումները։ Սարին ձախ անկյունում նկարիչը պատկերել է մարդկային սխեմատիկ ֆիգուր (աղ. 83, նկ. 1), Կարկտոններ հնավայրի քարերից մեկի մակերեսին փորագրված կոմպոզիցիայի (աղ. 259, նկ. 2) կենտրոնում քանդակված է զարձյալ զիշատիշը՝ հովազը, բավական մեծ չափով, թոփշրի պահին Նրա առջևում և հետեւում պատկերված են նիղակավոր որսորդներ, շուրջը այլ կենդանիների պատկերներ Քանդակադրծին հաջողվել է մեծ վարպետությումը պատկերել հովազի շարժումն իր րոլոր ընութագրական հաականիշներով։ Նախնաղարյան նկարիշը երբեմն դադաններ, այլ կենդանիներ պատկերելիս խախանել է կոմպոզիցիայում ֆիգուրները զետեղելու սկզբունքը, կենդանիներին դասավորել է ամենաարրեն զիրքերով։ Ժայռերից մեկի վրա փորված են այծերի, եղջերուի, հովազների, մարդկանց պատկերներ Կոմպոզիցիայում մարդիկ, կենդանիները աեսարտներ պատկերված են ամենաարրեն զիրքերով՝ ուղղահայց, հորիզոնական, ինչպես նաև գլխիվայր վիճակում։ Թեմատիկայի մեջ այսակ պատկերված է կենցաղային աեսարան՝ արջը հարվածում է սարդում, իսկ վերջինիս օգնության է հասնում ընկերը³⁸, նման աեսարանի՝ զարդարական հետ հանդիպելու դրամատիկ ապրումների բնական ընդունումների վերապրությունը դանում ենք Սյունիքի ժայռարվեստի սաեղծագործություններում։ Ուղաասարի ժանրային պատկերներից մեկում քանդակադրծը կարողացել է վարպետությամբ պատկերել նաև մարդու և զարդանի շարժումները մենամարտի թեժ պահին Կենդանին և մարդը պատկերված են ծավալային եղանակով։ Չնայած մարմնի խիստ ընդհանրացված եղանակին, մենամարտի պատկերը վերին աստիճանի արտահայտիչ է։ Գաղանր պատկերված է ցատկի պահին, իսկ մարդու մի ձեռքով ըոնել է դիշատչի գլխից, մյուսով՝ հարվածում է։ Նկարիշը վարպետորեն

Paris, I, p. 90, fig. 54, p. 164, fig. 190. C. Есаян, Погребение №14 Астхполярского могильника, «Պատմաբանական հանդես», 1967, № 1, աղ. 2.

այս տեսարանում ցաւկի մեջ են վերաբարպրված հովազները, որսկան շները Մարդկանց պատկերներում նշանակում են ծիսական ուարի շարժումները։

Պլաստիկայի, կենդանիների մարմնի համաշխատությանն ներկայացները վերաբարպրելու լավագույն օրինակներից է նույն հովազը մեկ այլ քարե պկտավը, որը դժված են մի քանի կենդանիներ՝ քարույթ, երկու շներ, թերեւ հովազներ, առուր, որսկան քանդակադրծը կարողացել է նրորեն վերաբարպրել կենդանիների մարմնի համաշխատությունները, արտարին պլաստիկայի գեղեցկությունը կենդանիները արված են շարժման վիճակում։ յուրաքանչյաւը կենդանին ունի իր ամենարներուշ կողմերն արտահայտող շարժման ձևեր։

Թեմատիկ պատկերներում իր արտահայտությունն է գտել մարդու՝ զարգանի հետ հասնական պահի։ Այդ սյուժեն շատ հին և հանդիպում է աակավին հին քարեգարյան տրվեստում։ Այս աեսակեաից հեաարքքարական է թերթաքարի սալիկի վրա (Պեշիալե, Ֆրանսիա) փորված աեսարտնը ետենի թաթերի վրա կանգնած արջն ասես թաթը գրել է մարդու զիմիս։ Զարից մեկ այլ էակ առաջանում է գեպի արջը նախնաղարյան արվեստի խոշորագույն դիաակ Հանրի Բրեյլը դրանում է. որ այսակ պատկերված է կենցաղային աեսարան՝ արջը հարվածում է սարդում, իսկ վերջինիս օգնության է հասնում ընկերը³⁹, նման աեսարանի՝ զարդարական հետ հանդիպելու դրամատիկ ապրումների բնական ընդունումների վերաբարպրություններում։ Ուղաասարի ժանրային պատկերներից մեկում քանդակադրծը կարողացել է վարպետությամբ պատկերել նաև մարդու և զարդանի շարժումները մենամարտի թեժ պահին Կենդանին և մարդը պատկերված են ծավալային եղանակով։ Չնայած մարմնի խիստ ընդհանրացված եղանակին, մենամարտի պատկերը վերին աստիճանի արտահայտիչ է։ Գաղանր պատկերված է ցատկի պահին, իսկ մարդու մի ձեռքով ըոնել է դիշատչի գլխից, մյուսով՝ հարվածում է։ Նկարիշը վարպետորեն

³⁸ Breuil H., Oeuvres d'art paleolithiques inédites du Périgord et Ariége oriental d'Espagne, Rev. anthrop., t. 37, Paris, 1927, 104. ակ' 3. A. Abramova, Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии, М.—Л., 1966, стр. 97.

Նկ. 3. Ուղտասար. այծերի և այլ կենդանիների սխեմատիկ պատկերներ

է պատկերի մենամտրար՝ մարդու ձեռքն ամբողջ թափով եա տարած, գրանով իսկ վերարտապրել շարժման պատկերը (աղ. 30, նկ. 2): Գաղանի հետ մենամտրաի եզրի աեսարաններից է Ուղասարի բաղմաֆիդուր կոմպոզիցիան (աղ. 183, նկ. 1): Քարի վերին մասում պատկեր ված են երկու իրար հաջորդող տարեր՝ լծված քառանիվ սալլեր, առանց լծերի, սակայն քաշանով: Ստորին մասում քանդակված են սրսի տեսարաններ. ընդ սրում մեկում պատկերված է չովազի և մարդու մենամարտը: Քանդակագործը պատկերել է և՛ հովազի մազիները, և՛ մարդու պարզած մատները: Հովազի պատկերը ծավալաւին է: Հաջորդ որսի տեսարանը պատկերում է վահանը, որի ուսուցիկությունը վերարտադրելու համար քանդակագործն ընարել է պատկերման ծավալային եղանակու: Որորոքը մյուս ձեռքում ըունած ունի նիզակու: Գագանի ամրողական կերպարը քանդակագործը վերարագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: գտել է ընորոշը՝ զիշշատչի գլխի և մարմնի համաշխատությունը, կարողացել է կենդանական աշխարհի արքայի՝ սոյուծի քանդակակալի Վեմերից մեկի վրա առյուծը քանդակված է առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը քանդակագործը վերարագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: գտել է ընորոշը՝ զիշշատչի գլխի և մարմնի համաշխատությունը, կարողացել է կենդանի վերարացագրել առյուծի ֆիգուրը, նրա կեցվածքը: Սյունիքի ժայռարկեսակի ստեղծագործի առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագործը վերարագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: գտել է ընորոշը՝ զիշշատչի գլխի և մարմնի համաշխատությունը, կարողացել է կենդանի վերարացագրել առյուծի ֆիգուրը, նրա կեցվածքը: Սյունիքի ժայռարկեսակի ստեղծագործի առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: Առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: Առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով:

Ժայռանկարներում, թեև սակավ, հանդիպում է նաև կենդանական աշխարհի արքայի՝ սոյուծի քանդակի Վեմերից մեկի վրա առյուծը քանդակված է առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը քանդակագործը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: գտել է ընորոշը՝ զիշշատչի գլխի և մարմնի համաշխատությունը, կարողացել է կենդանի վերարացագրել առյուծի ֆիգուրը, նրա կեցվածքը: Սյունիքի ժայռարկեսակի ստեղծագործի առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: Առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: Առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով: Գագանի ամրողական կերպարը վերարացագրել է վսահած ձեռքով, նապուրայի իմացությամբ: Առյուծի գլխի վզով առաջացած բաշով ու դանդամային վզով, բաց երախով:

³⁹ Բ. Բ. Պոյտրովսկի, Արքոլոգիա Զակավազիա, стр. 46—47.

⁴⁰ Հ. Հ. Մեացականյան, Սկանի ալուղանի ցւերի հաղույն պատմությունը (անհիպ):

Հայտնարերված ղաջույնի ղարդարուն ողա-

յանը⁴¹: Որսի տեսարաններում եղակի են արջի ողատեկրներու Հայաստանսամ վաղնջական ժամանակ-ների հնավայրերից կավե արշաքանդակ է հայա-նարերված ջուղեվանում (Նոյեմբերյանի շրջան), մ.թ. ա. առաջին հաղարամյակի կիկլոպյան ամրոցի սենյակներից մեկում, օջախի մոա, շուլերի արձանիկների հետ: Արջը վերարտադրե-րված է թաթերի վրա բարձրացած, շարժման մեջ՝ առջին թաթերը կրծքին բերած, ասես պարային դիրքով: Բրոնզաձույլ, ոչ մեծ չափերի արշաքան-դակներ են հայտնարերվել նար Բայաղեառում և կողում⁴²:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերի կյանքում որսորդության կարևոր գերր փաս-տարկվում է ոչ միայն հնագիտական պեզումների միջոցին հայտնարերված մանր և խոշոր եղջերա-վորների, այլև վարազի, ընաելացված խոզի ոսկորների գյուտաբուզի: Այն իր լրացուցիչ հաս-տատումն է գանում ժայռարվեստի ստեղծագոր-ծություններում հանգիպող վարազի որսի հետա-քրքիր տեսարաններով: Նախնագարյան նկարչի ցուցաբերած վարազի ֆիղիկական հաականիշ-ների խոր իմացության, կենդանու ձեփի, ծավալի դգացողության պերճախոս օրինակներ են վարա-զի պատկերները: Երրեմն վարազի ֆիղուրը շեշ-տագրելու նպատակով նկարիչը խախտել է կոմ-պոզիցիայի ֆիկուրների համամասնությունը և իրեն գրաղեցնող ֆիղուրը պատկերել ավելի մեծ չափերով: Վարազի որսի հետաքրքիր տե-սարաններ են հայտնի ջերմաչուր հնավայրում: Նանոթանանք մի քանի ընորոշ ժայռակավաների հետ: Կոմպոզիցիաներից մեկում վարազը վեր-արագրված է ծավալային եղանակով: պա-կերված է վարազի մարմնի առանձին մասերը՝ ականջը, պողը, որոնք, շնայած լուծման խիսա ընդհանուր ընույթի ձեռքերին, չեն վրիպել նկարչի աշքից: Հիմնական ֆիղուրի՝ վարազի դինամիկան շեշաված է հարեանությամբ պատկերված փոքր ֆիղուրներով, որոնցից հետաքրքականը որս-

⁴¹ Ս. Ա. Եսայն, Օրужие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, стр. 68.

⁴² Ս. Ա. Եսայն, Бронзовые модели культовых плоскадок древней Армении, присято С.А. Еսаяну: Կառու բերդում հայտնարերված արժաքանդակը հրատարակել է Գ. Դոյանը, տե՛ս Գօրգ Գօրգ, Տеатр средневековой Армении, т. II, М., 1952, рис. 98, стр. 429.

կսն շներն են, պաակերված հարձակման պահին։ Քարի վերին ձախ անկյունում որսորդի պաակերն է, ձեռքին ինչ-որ որսորդական պարագա, հավանարար նիզակ. ստորին մասը դրաղեցնում են այժապատկերները։ Նույն հնավայրի մեկ այլ քարի մակերեսին, կենարոնում պատկերված է երկար, կամարաձև եղջյուրներով այժ, շուրջը եղջերավոր, ինչպես նաև գիշաաիլ կենդանիներ։ Առևա են նաև անիվների պաակերները։ Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վարադի նկարները, որի համար նկարիչը դիմել է պաակերման բոլորովին այլ եղանակի։ Վարադի մարմինը ամրողական կերպարանք ունի. քանդակադորձը շեշտել է կենդանու մարմնի համաշխական առանձնահակությունները։ Կենդանու ոտքերը խիսա աարերվում են առհասարակ ամբողջ ժայռապաակերների նյութի մեջ հանդիպող մյուս կենդանիների երկարավուն, սլացիկ ոաքերից և ամրող մարմինն իր հերթին ընութեադրական է մարադի անշարժունակ, սաաաիկ կերպարին. միաժամանակ քանդակադորձն այդ դանդաղացել է այնպիսի նրիմացությամբ դանել վարադի մարմնի առանձին մասերի ընորոշ ուրվագծերը, որ կերպարն սաացվել է շափաղանց արահայաիլ։ «Կաավի» վրա կա միայն մեկ մարդու պաակեր։ Ի աարեկրություն մարդկային մյուս քանդակների, մարդն այսաեղ պաակերված է ծավալային. երկու կողմից փորադրվել են մարմնի ուրվագծերը, իսկ միջնամասում մարմինը մնացել է ուրուցիկ (աղ. 329, նկ. 1)։ Ուղտասարի ժայռակաավներից մեկի կենարոնական մասն դրաղեցնում է վարադի պաակերը, որից վերև, ներքեւում և աջ կողմում պաակերված են այժեր, շներ, հովազներ և երկու մարդ։ Մարդիկ պաակերված են շարժման մեջ, ընդ որում վարադն իրրե կենարոնական ֆիդուր պաակերված է ամենից ավելի խոշոր շափերով. պաակերում ընդդված է կենդանու մարմնի պանդածայնությունը։ Քանդակադորձը վարադի մարմնի առանձնահակություններն արահայտելու համար նրան պաակերել է ոչ թե դադային, այլ ծավալային եղանակով։ Մարդիկ պաակերված են շարժման մեջ, ընդ որում մեկի մարմնի վերապարզված է ծավալային։ Կենդանիները և որսորդական պարանը արված են շարժման վիճակում, Վարադի պաակերը կաաարյալ է վերապարզված թշիալքի պաղումների միջոցին հայտնարերված ըընդ որում

պաակերված է վարադի որս՝ նեա ու աղեղով⁴³, Վարադի պատկերների ենք հանդիպում գլխակիկայի հուշարձաններում։ Սուղի (Շոշի) դլանաձն կնիքներոց մեկի վրա վարագը ներկայացված է նեաը մարմնի մեջ մխրճված վիճակում⁴⁴։

Սյունիքի նախնադարյան արվեստի սաեղծագործություններում, թեև սակավ, հանդիպում են նաև ծիերի պաակերներ։ Հայաստանում, հեռավոր անցյալում ծիու գոյությունն են հավասարում մինդել-ոիսյան, վլուրմյան ժամանակաշրջանների շերաբրում, էնեոլիթյան ընակաաեղերում երեան բերված ծիու ոսկորների մնացորդները, նախիշեանի մոա, Քյուլ-թափայում ե. Լալայանի հայանարերած թամրած ծիու արձանիկի, Ծենդավիթի խեցանոթի վրա ծիու պաակերի, ծիու գլուխ պաակերող կանթով անոթի ոյուաերը հաստատում են ընաելացված ծիու առկայությունը Հայաստանում⁴⁵։ Սյունիքի ժայռավեստի հուշարձաններում հեծյալների պատկերներ աակավին շեն հայտնարերվել, որսորդները միայն հեաիուան են։ Արվեստի ուշագրավ ստեղծագործություն է Ուղտասար լեռան սառուաս քարերից մեկի վրա փորադրված նժույդը։ Զին ներկայացված է շարժման մեջ, մարմնով ուղղված է աշ, իսկ գլուխը ջրջված է եա. Զիու կրծքային մասը պաակերված է երեք քառորդ, իսկ մարմնինը և զլուխը պրոֆիլ։ Մեկ այլ ժայռաբեկորի վրա նկարիչը թեև չի կարողացել վերարապերել ծիերի շարժումների ճկունությունը, սակայն ընդհանուր կերպարը շափաղանց ընութագրական է. պաակերված է ծիերի երամակ, չորս ծի. ձախակողմյանի գլուխը քարի վրա չի պահպանվել, քանի որ վնասվել է քարի մակերեսը։ Զիերից մեկի պաակերում շեշտակած է արական հատկանիշը (աղ. 19, նկ. 3)։

Ժայռանկարներում կան վկայություններ նաև եղջերով որսի մասին։ Վաղնջական ժամանակներում եղջերովի գոյությունը Հայաստանում փաստական է այդ կենդանու բաղմաթիվ մնացորդների ոյուաերով, հնադիական պեղումներում կերպարված նյութերի շարժման մեջ պաակերված է ծավալային։ Կայտնարկան հայտնարերված է ծավալային։ Վարադի պաակերված են շարժման մեջ, ընդ որում մեկի մարմնի վերապարզված է ծավալային։ Կենդանիները և որսորդական պարանը արված են շարժման վիճակում, Վարադի պաակերը կաաարյալ է վերապարզված թշիալքի պաղումների միջոցին հայտնարերված ըընդ որում

⁴³ Բ. Ա. Կյուտին, Археологические раскопки в Трапезунде, I, 1941, стр. 91.

⁴⁴ Վ. Մ. Մասսոն, Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964, стр. 213.

⁴⁵ Լ. Ավակյան, Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении, Ереван, 1953, стр. 8, 53. Հ. Ա. Եսայան, Оружие и военное дело..., стр. 119.

տեղծաղործություններում բաղմաճյուղ, գեղեցիկ պսակներով վերջավորված, խոշոր ու ժամը, արագաստի շափեր ունեցող եղջյուրներով զիգանտ և ազնիվ եղջերուի նկարների առկայությամբ։ Կատարման սարձր վարպետությամբ, ձևերի մոնումենտալաթյան, կերպարի ուսալիսական մեկնարանության տեսակետից դիասովի վրա անջնջելի տողավարություն են թունում որսի անսարաններում հանդիպող եղջերուների պրոֆիլ պատկերները։ Անտառի այդ շարժուն կենդանին Ուղասաւարի ժայռակատավիններում տողավելտապես պատկերված է որսորդների կողմից հետապնդվելիս։ Հիշենք եղջերուի որս պատկերով մի քանի տեսարաններ ժայռակատավիններից մեկի վրա (աղ. 139, նկ. 1) կենարսնականը եղջերուի պատկերն է։ Քանդակագործը հմարքն կարողացել է շեշտել եղջերուի մարմնի գեղեցիկ համաշափությունները և նրա կերպարի մոնումենտալությունը։ Եղջերուի հետին կողմում պատկերված են դիշափի կենդանիներ և շներ, ինչպես նաև նիզակավոր մի մարդ, նիզակը հարվածի նախապարասառող շարժման վիճակում։ Քանդակագործը պատկերել է որսի տեսարան իր ռոլոր մանրամասնություններով։ Քարի վերին աշ անկյունում նկարված է եղջերուն փախչելու պահին։ Մեկ այլ ժայռաբեկորի վրա, որտեղ նկարիչը շեշտել է եղջերուի արու լինելու հատկանիշը, քարի ճախակողմայն հատվածում պատկերված եղջերուի եղջյուրները վերարադրված են իդեալական կլորությամբ, որի հետևանքով թե մի փոքր պայմանական են, սակայն չափաղանց գեղեցիկի եղջյուրները պատկերված է գլուխոր կախ փիճակում։ Թերես հարվածի պահին, նրա եղջյուրին մոտ, մի փոքր նրանից վերե, հորիղոնական վիճակում պատկերված է մարդու ֆիգուրը, որը թերես այդ կենդանու դռն է դարձել։ Հետաքրքրական է, որ այսաեղ կենդանին է մարդուն հաղթել։ Ժայռաբեկորի մարդեր կենտրոնական մասում կան այժմապատկերներ։ սառին երեք այծեր՝ դիմիվայր։

Նախնադարյան արվեստի աշխառու նմուշ է այն ժայռակատավը (աղ. 150, նկ. 1), որի կենարունական մասում քանդակված է մեծածավալ արու եղջերուն, չափաղանց գեղեցիկ կեցվածքով, լայնաարած եղջյուրներով։ Անառի կենդանու վրա շորս կողմից հարձակվել են նիզակներով դինված որսորդներ և թոփի մեջ որսորդական շունը, որը բռնել է եղջերուի պոչից։ Եղջերուի ասչեռում գլխի-

վայր ուղարկերված են ձեռքերը վերև պարզած դիրքով երկու մարդիկ, վերջիններիս դիմիվայր դիրքով պատկերելը քանդակագործի համար եղել է միջոց, որով նա, հավանաբար, կամեցել է ցույց տալ, որ դրանք դոհեր են, թերես ենթարկվել են եղջերուի հարվածներին։ Եղջերուին շրջապատող մարդիկ պատկերված են հարձակողական վիճակում, նետ ու աղեղով, նիզակով դինված։ Ժայռարեկորի վրա կան նաև այծերի, արև խորհրդանշող պատկերներ, ալիքածե առարկու։ Թերես պարան, Մեկ այլ ժայռակատավում անհնարին է հիացմունքով չդիտել եղջերուի պատկերը, որը քանդակված է այծերի, զիջատիչ կենդանիների հետ։ Ռոլորն էլ շարժման, վաղքի մեջ Սրանշերի են վերարտադրված հատկապես զիջատիչ կենդանիների մարմնի համաշափությունները։ Եղջերավոր կենդանիները մեջ, ինչպես և զրեթե ռոլոր ժայռակատավներում, ամենայն մանրամասնությամբ պատկերված են եղջերուի եղջյուրների գեղեցիկ ճյուղավորումներու։

Ուղասաւարի հնավայրի ժայռակատավներում պատկերված են նաև Հայկական լեռնաշխարհից վաղուց անհետացած վիթխարի եղջերուն։ Ուղասաւարի ժայռարվեստի հաղվադյուա սակեդադործություններից է այն «կաավը», որանդ կենարոնական մասում քանդակված է մեծածաղյուր կենդանին։ Քանդակագործն ամենայն մանրամասնությամբ պատկերել է կենդանու արտասովոր չափերի, խոշոր ու ժամը, բազմաճյուղ, գեղեցիկ պատկերով վերջավորվող շքեղ եղջյուրը։ Եղջյուրների վերին մասում ժայռարեկորն ունի որոշ թեքություն, որը հնարավորություն չի պետք գանդիակադործին եղջյուրների վերջավորությունը լրիվ պատկերելու եղջերուի շուրջը, շարժման, ցատկի մեջ պատկերված են հովաներ, այլ դիշափիներ, ինչպես նաև առուրեր և այծեր (աղ. 16)։

Եղջերուի կերպարի մերձավոր դուդահեռներ ենք գանում հնադիատական պեղումներով երեսն բերված նյութերում։ Եղջերուի ոսավորված դժանկար պատկերը հանդիպում ենք Շենդավիթի սև փայլեցրած խեցանոթի⁴⁶, կճաշենի պեղումներով հայտնաբերված մարտակառքի մողելի⁴⁷ վրա՝ ձիերի առջեցից վաղքի մեջ եղջյուրների արձանիկը, որի հետաքրքրի զուգահեռը գուգահեռը գունում ենք Մա-

⁴⁶ Ս. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը, էջ 186, աղ. 60, նկ. 1։

⁴⁷ Ա. Օ. Միացական, Раскопки кургапов на побережье Севана, «Советская археология», 1957, стр. 62.

Նկ. 4. Ուղտառար. որսի տեսարան

լաթիոյի ուղիւքներից⁴⁸ մեկում, ուր մարտակառք թափքին կանդնած են մարդիկ, ինչպես կճաշնի օրինակում և հետապնդում են եղերուին. Հարեւոնությամբ պատկերված է որսկան շունը եղերուի հետաքրքիր արձանիկներ են հայանի Սեանի ավագանից⁴⁹ (Ն. Բայազեա), Ախուանի շրջանի Տոլորս գյուղի II հաղարամյակի վերջի, I հաղարամյակի սկզբի դամրարանից⁵⁰, Ղուկասյանի շրջանի Ղաղանչի գյուղից, որոնք ցուցադրված են Հայաստանի պատմության թանգարանում: Եղեցերուի պատկերներ գտնում ենք նաև կճաշենի սայլերի վրա⁵¹, Ասյլորդի փայտե տթոռակի վրա վերարտադրված են գեղերան երկու եղեցերուների պատկերներ: Եղեցերուի բրոնզաձույլ արձանիկ է հայտնի Վրաստանից, այն հայոնարերել է հնագեա Ռ. Արքամիշվիլին կադոդեխիի շրջանի ռամբարանարուներից մեկում⁵², Եղեցերուի գավակին պատկերված է սկասակական եղեցերափ խարսխաձև պատկանդանի վրա թոշնի արձանիկն է. այն հիշեցնում է կճաշենի արձանիկների խարսխաձև հնակների վրայի թոշնարանդակները: Եղեցերուի հետաքրքրական պատկեր է Վրաստանի մեկ այլ հուշարձանի վրա քանդակված մայր եղեցերուն՝ իր ձագին սնելիս⁵³: Եղեցերուի մեջքին նկարված է արուն: Եղեցերուների արձանիկներ են հայանի Ախուանի շրջանի կճեն գյուղից⁵⁴, Ամբավորոյից⁵⁵, Եղեցերուի գարդապակերներով բաղմաթիվ բրոնզե դուաներ են հայանարերվել Մուսիերիում⁵⁶, Ենոքավանում⁵⁷,

⁴⁸ И. Д. Фиштнер, Культура и искусство Двуречья, стр. 213.

⁴⁹ Յ. Լալայան, Գաղարանների պեղումներ Խորհրդական Հայաստանում, Երևан, 1931.

⁵⁰ А. О. Мнацаканян, Найдены предметов бронзового века в с. Толорс, КСИИМК, 1954, рис. 41, 42.

⁵¹ А. О. Мнацаканян, Древние повозки из кургана бронзового века на побережье оз. Севан, СА, 1960, № 2, стр. 143, рис. 13.

⁵² С. А. Есян, А. О. Мнацаканян, Найдены ионых бронзовых статуэток в Армении, СА, 1970, № 2.

⁵³ А. И. Джавахишвили, Л. И. Глонти, Урбисип, I, Тбилиси, 1961, табл. V^a.

⁵⁴ А. А. Мартirosyan, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, рис. 62.

⁵⁵ Փ. Տավածե, Թ. Սակվարեաձե, Բронзы древней Грузии, Тбилиси, 1959, табл. 30, рис. 1.

⁵⁶ J. de Morgan, Mission scientifique, p. 90, f 190.

⁵⁷ С. А. Есян, Погребение № 14 астхблурского могильника, ՊԲՀ, 1967, № 1, стр. 223.

Աղրեշտանում⁵⁸, Եղեցերուի պատկերով անոնք է ունվել Հյուսիսային Կովկասում⁵⁹, Երկրորդ հազարամյակի վերջերին, առաջին հազարամյակի սկզբին վերաբերող եղեցերուների, ձիու, այծի բրոնզաձույլ արձանիկներից ուշադարավ են Հյուսիսային երանից՝ Լենքորանից, Թալիշից, Ամաշշից հայտնարերված⁶⁰ և Թարքիայում՝ Ալաշա Հույտոքում⁶¹ դանված եղեցերուի արձանիկները:

Ուշադրության արժանի են այծի, եղեցերուի, ինչպես նաև վիթի ոճավորված պատկերները, որոնք առավելապես հանդիպում են որսի թեմայով՝ կատալիներում: Ուղասւարի «Քարե զրբի» Եղեցից մեկում նկարված է եղեցերուի խիստ ոճավորված մի պատկեր: Մարմնի վերաբարձրության ախսակեաից քանդակագործն առանձնապես շեշտել է կենդանու մարմնի ճկուն շարժումը և կեցվածքը, և չնայած կենդանու վերջույթների պատկերման պայմանական եղանակին, կենդանու ամրող մարմինն ընկալվում է առանց արականաւնքի: Քանդակագործը մեծ ուշադրություն է նվիրել համաշխատությունների խնդրին, մանավանդ մարմնի, դիմի և եղջուրների համաշխատությանը (աղ. 28, նկ. 2): Այժեքի ոճավորված պատկերներ հանդիպում են մ.թ.ա. III հաղարամյակի խեցեղենի նմուշներում⁶², Այժեքի և թողուների ոճավորված պատկերներով են դարդարված Ամիրանիս Գորարի⁶³ (Վրաստան) խեցանոթները: Ուղասարի, Մուրադլեուն ժայռանկարներում իր արացոլումն է դաել դալարի դարդամոտիվը, որը առանդուն հանդիպում է մ.թ.ա. երրորդ հաղարամյակի սկզբանական փայլեցրած խեցեղենի վրա: Բաղմադալար, պարուրած գարդամոտակը հանդիպում է նաև Թրիալեթի, Կիկեթի III հաղարամյակի խեցանոթների, նույն ժամանակաշրջանի Աբխա-

⁵⁸ «Матернальная культура Азербайджана», IV, Баку, 1962; Դ. Խալալով, Бронзовые пояса, обнаруженные в Азербайджане, табл. 3, 5, 11.

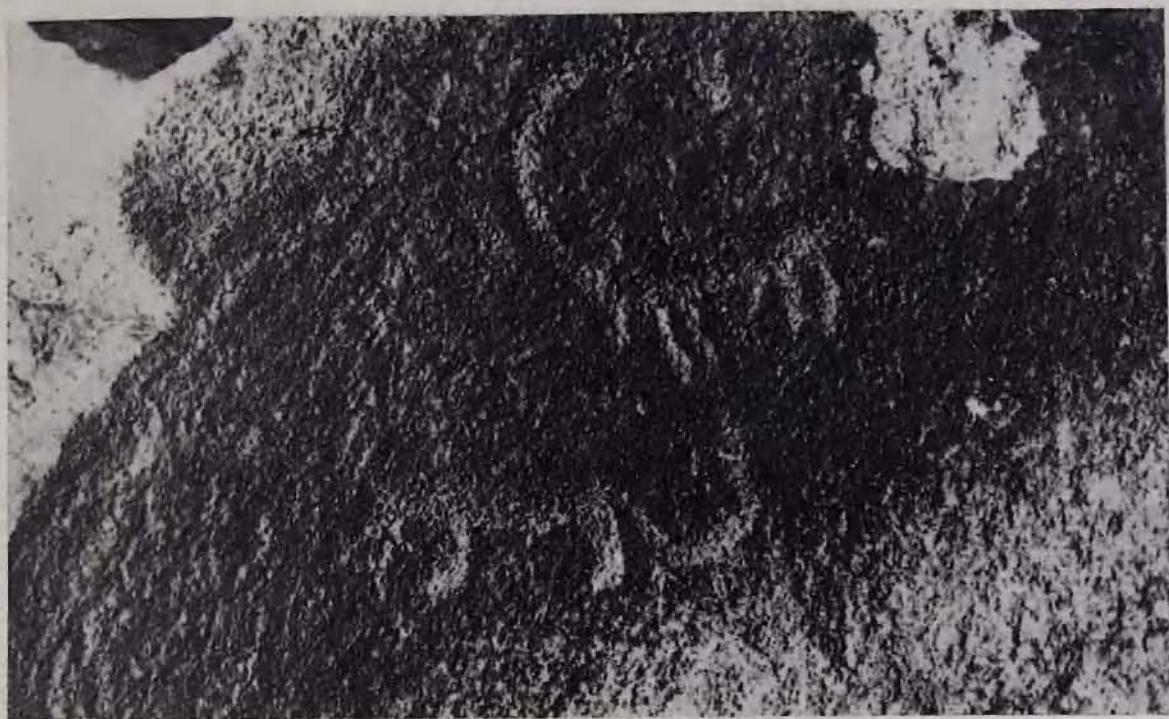
⁵⁹ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, табл. XX.

⁶⁰ William Cullen, The Medes and Persians, London, 1965, f. 13, 15.

⁶¹ Seton Lloyd, Early Highland peoples of Anatolia, London, 1967, f. 23.

⁶² Ս. Հ. Սահակյան, Նախադարյան հասարակություն, էջ 186.

⁶³ Թ. Ի. Կոսինաշվիլի, Ампранис-Гора (на грузинском языке), Тбилиси, 1963, рис. 3, 8, II, 13.

Նկ. 5. Ուզուասար. վերևում՝ հովազի, այծի պատկերներ, ներքեւում՝ որսի ահսարան

վիայի դումեններից մեկաւմ հայանարերված կախակոթառ կազմի կոթառի վրա⁶⁴:

Ժայռանկարներում շատ հաճախ այծի եղջյուրների շաբունակոթյունն է կազմում դալարը, ողապարանը, նկարներում բազմազալար ոգարույրի այդօրինակ պատկերումը անխափանելի կնիքի պես հաստատում է ինցիպենի վրա հանդիպող գալարազարդի՝ այծի եղջյուրների, այծի ոճավորված պատկերը լինելու մասին ուսումնամիրողների հետևության ճշմարտացիոթյունը⁶⁵:

Մյունիքի ժայռարվեստի սաեզծագործություններում շատ են բնակեցված կենդանիների. հատկապես առւրի պատկերներու Անդրկովկասում տուրի հայդույն պատկերներ ենք զանում Կորիստանի⁶⁶ ժայռանկարներում: Ուղտուսարի քանդակներում տուրը վերարտազրված է ոչ միայն որսի աեսարտաններում, այլև իրրե լծկան, քաշող ուժ, այն պատկերված է ծավալային եղանակով, մեծ արտահայտչականությամբ. ծանրամարմին, զարդացած կրծքավանդակով, փոքրինչ դուրս եկած մնդավով, առաջ ուղղված, դեպի ներս ծոված, կիսալուսնածե հզոր եղջյուրներով. Պատկերման ասումով հետաքրքիր են տուրի վերեկց դիտվու, պրոեկցիայով արված նկարների: Անհամեմատ թի են զուրբի պատկերները⁶⁷: Հաճախ է պատահում, երր կոմպոզիցիայում պատկերված են միայն 5—7 տուրերի զուրիներ. այս իրողությունն ակներեարար աղերսվում է պարզիալ հմայության հետ, երր մասը փոխարինում էր ամրողշին, մասի պատկերումով ընկալվում էր ամրողշը: Պարցիալ հմայությունն իր արտահայտությունն է զաել նաև Հայաստանի հնադույն թաղումներում. Կուրդաններ, կրոմլեխներ, այլ տիպի դամրարաններ պեղելիս հաճախ են հանդիպում ցուկի, ձիու զլուխներ, խոշոր եղջերավորների վերջույթներ, ինչպես նաև ձիու սանձեր, որոնք նմանակում են ամրող կենդանին: Հնադիտական ուսումնա-

64 О. Джапаридзе, Ранний этап древней металлургии в Грузии (на груз. языке), Тбилиси, 1955, табл. 18.

65 Б. Б. Пиогровский, Археология Закавказья, стр. 90.

66 А. А. Формозов, Памятники первобытного искусства, стр. 14—59. И. М. Джагарзаде, Наскальные изображения Кобистана, стр. 23.

67 С. К. Межлумян, О распространении зубра в бассейне озера Севан, Տես երեակի Պետական Հայաստանի դիտ. տեղեկագիր, ընակ. գիտ., 1968, № 2, էջ 84—99:

սիրությաններով պարզված է, որ վակ բրոնզի դարշրջանում Հայաստանում երկրագործության հետ միասին անասնագաճությունը անասության առաջաւար հյուդ է եղել Այդ են վկայում ոսկրարանական նյութերի՝ Շենդավիթումն⁶⁸, Մսիրարլուրում, Երեջ բլուրամ, Կիրովականի Քոսինթեր բնակատեղիում, Զարշատիս (Ապարանի շրջան) հնավայրում⁶⁹ հայանարերված մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկրարանական նյութերն ու տարրեր կենդանիների արձանիկները, եղան արձանիկների դյուաբրը ցույց են տալիս, որ այն դարձել էր տաշաամունքի առարկա: Հայկական լեռնաշխարհում, Կովկասում, Հին Արեւելքում եղան պաշաամունքի հետ են աղերսված եղջերավոր հենակների բազմաթիվ ապրերակներու ծովերի արձանիկներ են զանկել նախիշեանի Քյուլ-թոփա հնավայրում⁷⁰, Ցուկի մեծ չափի կազե արձանիկներ են հայտնի Արթիկից⁷¹. Աևանի ավաղանում ե. Լալայանի պեղած զամրարաններում հայտնարերվել են ցուկի կազե և բրոնզաձույլ արձանիկներ⁷²: Ցուկի բրոնզաձույլ բազմաթիվ արձանիկներ են հայանի լճաշենից⁷³, ինչպես նաև Այրումից⁷⁴:

Այսունիքի ժայռակտավաններում համեստ աեղ են զրավում բոշնապատկերները: Ակներեարար պաշտամունքային իմասս ունեն ժայռապատկերներում, սև փայլեցրած, զունաղարդ խեցանոթների վրա վերարապրված թոշունների, առավելագես կարապների, սաղերի նկարները թոշունների նկարները ինչպես ժայռերի, այնպես չէ սև փայլեցրած անոթների վրա կերպավորվել են եռանկյունածե իրանով և դալարվող սուզով: Թոշունի, թերևս կարապի հար և նման պատկերներ են հայտնա-

68 Ս. Զ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակոթյունը, էջ 200, աղ. LXX:

69 Է. Վ. Խանզադյան, Հայկական լեռնաշխարհի աշկութը յ. թ. թ. Յ-րդ հազարամյակում, Երեան, 1967, էջ 40, աղ. XXVII:

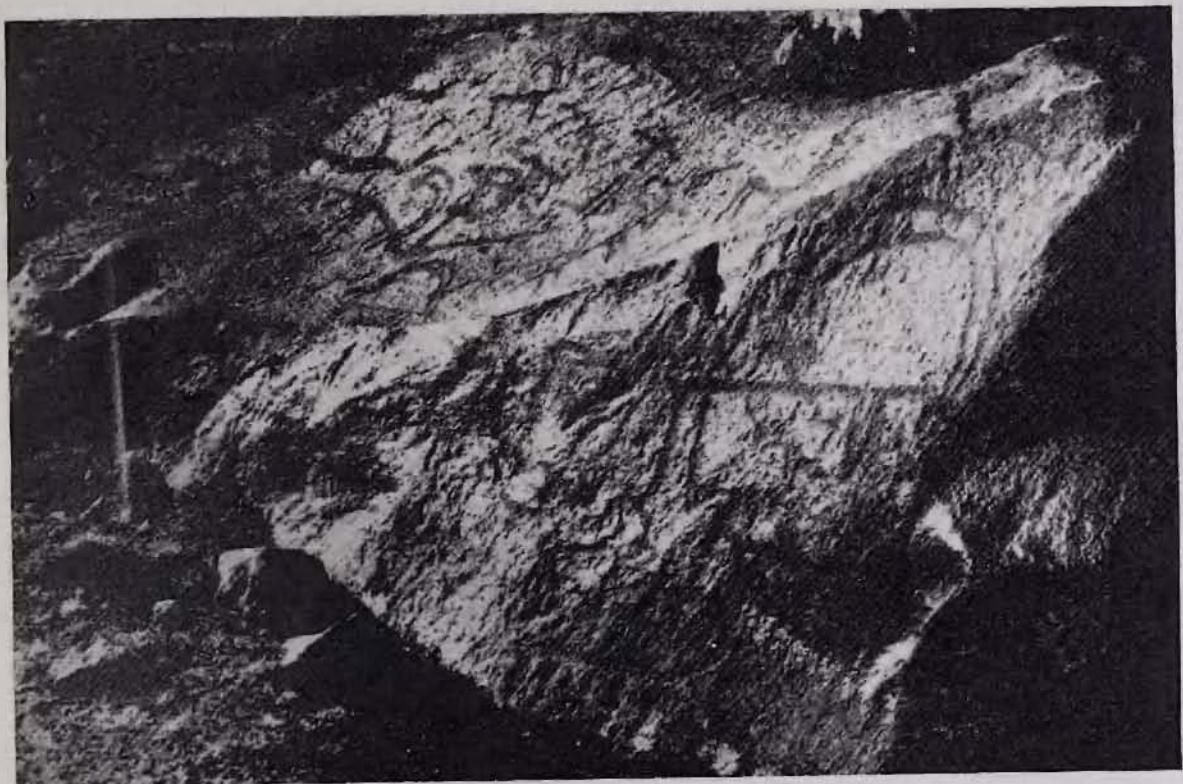
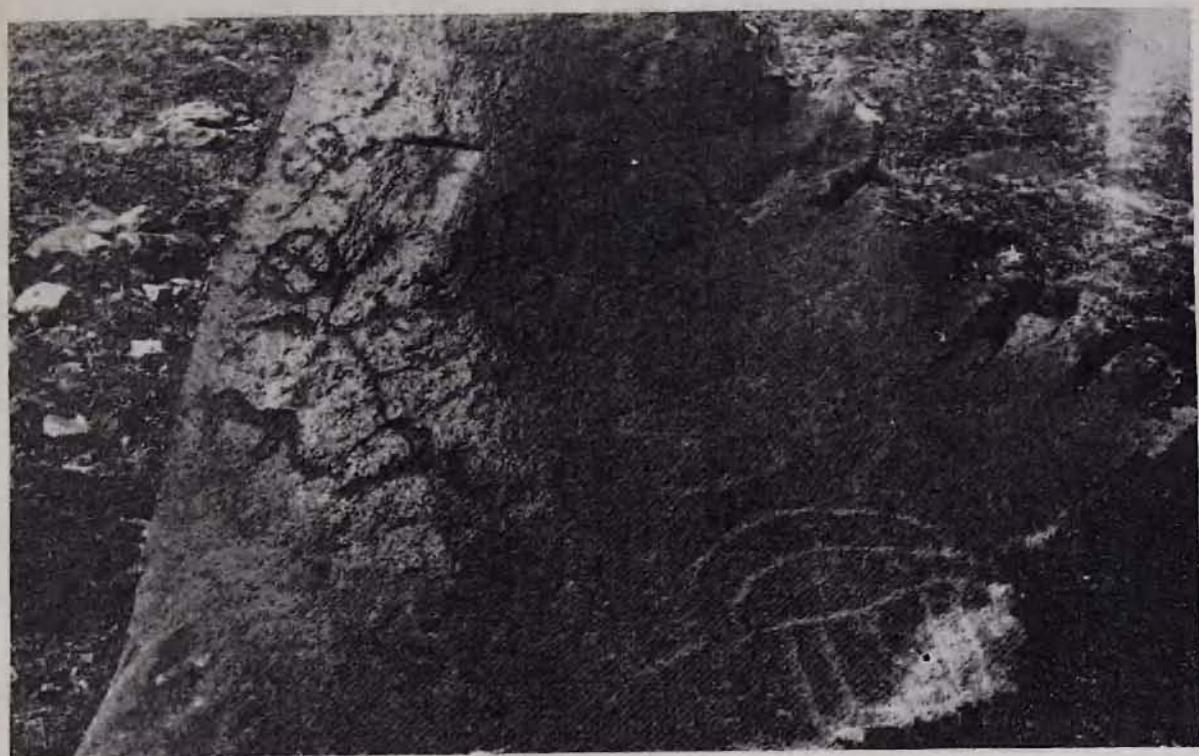
70 О. А. Абիբулլաев, Раскопки холма Кюл-тепе блэз Нахичевана в 1955 г., МИА, № 67, Труды азербайджанской экспедиции, М.—Л., 1959, рис. 12; О. А. Абидуллаев, Остатки жилищ поселения Кюл-тепе, МИА, № 125, М.—Л., 1965, табл. 3.

71 Т. С. Хачатрян, Древний Артик (рукопись).

72 Ե. Լալայան, Դամրանների պեղումներ, նկ. 197:

73 А. О. Միացական, Древние повозки... С. А., 1960, № 2, стр. 139—152.

74 С. А. Есаян, А. О. Միացական, Находки новых бронзовых статуэток в Армении.

Նկ. 6. Ուշասար. որսի և այլ տեսարաններով ժայռակտումներ

բերված Եենդալիթում⁷⁶, սև փայլեցրած կարասի վրա, Ղարա-թափայում՝ (Հոկտեմբերյանի շրջան)⁷⁷ մ. թ. ա. III հաղարամյակով թվագրվող օջախի կավե շրջանաձի հենակի վրա, Դառնի ամբոցի վաղ սրոնի բրոնզեպարյան շերտաւում դանված սև փայլեցրած կավանոթի բեկորի վրա, որտեղ թոշնի մարմնի վրա դրված է երկու գլուխով⁷⁸, Թըռշունների պատկերներով են հարդարված նշանակալից թվով գունտպարդ խեցանոթներ, Հետաքրքրութական է Կարմիրում (Կամսյի շրջան) զանրված, այժմ Հայաստանի պատմության թանգարանում ցուցադրված, ոչ մեծ շափի, ցածրադիր զունազարդ կարասը, որի պարանոցը բոլորում են թոշնապատկերները, Կարտպի, սապի պատկերներով է զարդարված նախիչնանի մսու Շախախտիկում հայտնարերված զունազարդ անոթը⁷⁹, Թոշունների պատկերներով խեցանոթների հետաքրքիր նմուշներ են հայտնարերվել Շամշադինի շրջանի Ղրդի զյուղում, ինչպես նաև Վրաստանում՝ Մալկայի շրջանում⁸⁰ և Ամիրանիս Գորայում⁸¹, Թոշունների բրոնզաձույլ արձանիկներ են դունվել Լճաշենում⁸², Սրբիկում⁸³, Հացառապում⁸⁴. Թոշնաձեւ կախիկներ են հանդիպում դամբարանային նյութերում, Սևանի ավաղանում ե. Լալայանի պեղած դամբարաններում⁸⁵.

Սյունիքի ժայռակտավներում որսի այնքան առատ աեսարանների առկայությունը առոտշին հայացքից հասարակության դարդացման անցյալ փուլի վերապրուկ կարող է թվալ Հայաստանի ժայռաքարվեստի հուշարձաններում որսի թեմայով բաղմաքանակ կոմպոզիցիաների գոյությունը

⁷⁶ Ա. Հ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը, էջ 179.

⁷⁷ Է. Վ. Խանզադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը..., էջ 101.

⁷⁸ Է. Վ. Խանզադյան, Գառնի, IV, Երևան, 1969, էջ, 72.

⁷⁹ Ա. Ալեքսեև, Կրաшеная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, СА, 1937, IV, стр. 255.

⁸⁰ Բ. Ա. Կյուֆտին, Археологические раскопки в 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, стр. 15.

⁸¹ Տ. Կիբինաշվիլի, Ампракис Гора, рис. 3, 8, 11, 13.

⁸² Ա. Օ. Մոուզական, Раскопки курганов на побережье оз. Севан, рис. 13.

⁸³ Տ. Ս. Խաչատրյան, Матернальная культура древнего Артика, I, Ереван, 1963, табл. 5.

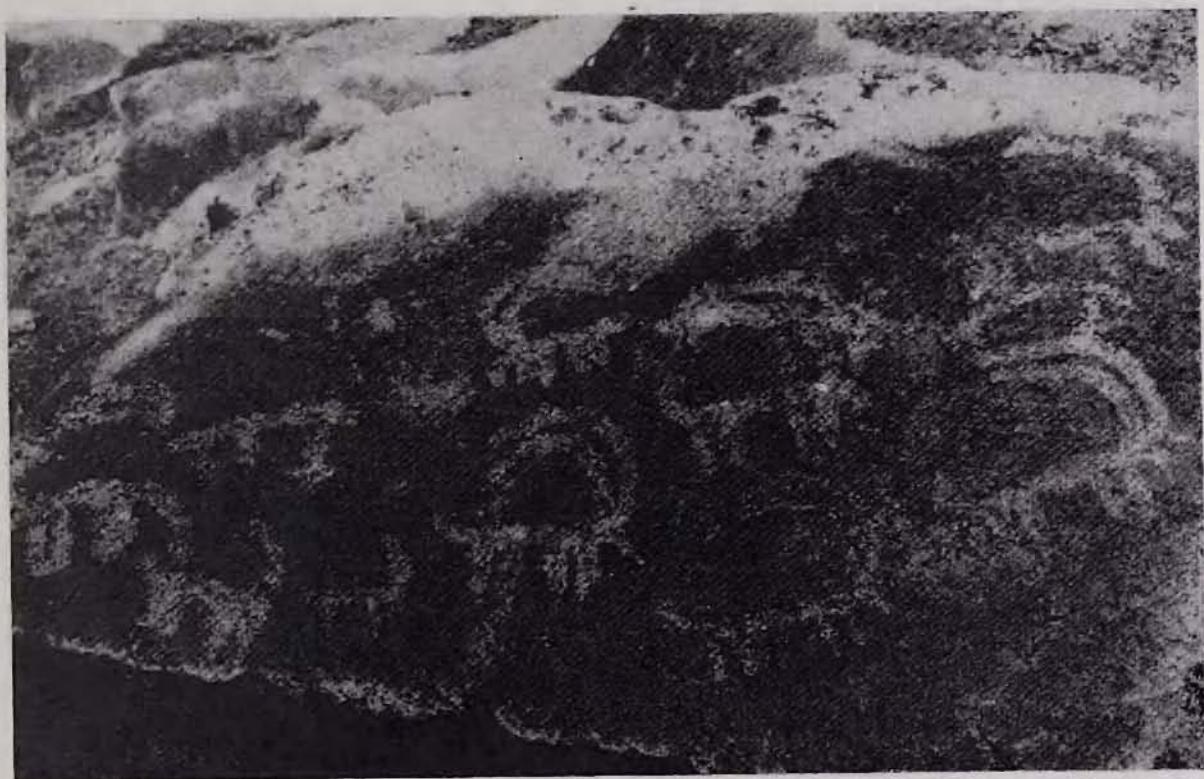
⁸⁴ Գ. Հ. Միքայելյան, Սևանի ավաղանի կիկլոպյան ամրոցները, Երևան, 1968, աղ. 47.

⁸⁵ Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումներ, նկ. 113—166, 166.

հաստատում է թ. թ. Պիոտրովսկու այն հետևող թյունը, թե կիսաբաշվորական անասնապահության հետ կապված՝ վերստին ուժեղանում է որսի նշանակությունը, թրոնդի գուահների, ինցեղենի վրա պատկերված որսի աեսարաններում մարդուն ուղեցող շան պատկերումը ցուց է ատլիս, որ ավյալ դեպքում շոնը երկակի գեր է կաարել, եղել է և հոապահ, և որսի ժամանակ իրում մարդու զործակից, Ուլտասարի քարերի վրա հոապի կողքին շան պատկերումը, ինչպես նաև հոարդապանների հարձակումից պաշտպանող, դիշատիչներին զիմազրավող շան առկայությունը անվերապահորեն հասարակում են այդ հեանության ճշմարացիությունը.

Հայաստանի ժայռակտավներում հանդիպող մանը և խոշոր եղջերավորների անհամար քանակությամբ նկարները անասնապահության կարենութերը մատանանշող վկայություններ են, Հասարակության արագորդական ուժերի զարդացման հետ կապված մանը եղջերավորների զիմաքանակի ավելացումով փոխվում է անասնապահության սիսակեմը, թնակաաեղիներին մոռա արուաաեղերն այլև չէին կարող բավարարել կերի պահանջը, մնում էր անասուններին քշել ընակաաեղից հեռու արուաավայրերը Անասունների զըլխաքանակի աճը, կերով ապահովելու անհրաժեշտությունը հանդեցնում են րուսական առաածածկույթունը լեռնային արուաների յուրացմանը, Սակայն այդ արուաաեղիները հիմնական չէին, այդ դուռը հիմնական ընակաաեղիները չէին կարող դոյություն ունենալ, այդ պահանուկ անասնապահությունն ընդունում է կիսաբաշվորական ձեւ, անասունները լեռներն չին քշվում միայն ամռանը⁸⁶; ինչ վերաբերում է Ուլտասարի շուրջ 3300 մետր բարձրության վրա պահպանված կիկլոպյան ամրոցին, կացարաններին, ապա վերջիններս ակներեարար ծառայել են իրեն այս վայրերում առժամանակ հասարակաված անասնապահ ցեղերի ժամանակավոր արուաավայրերին ընակաանների Դրանց հարյուրամյակներ շարունակ օդապարժման մասին է խոսում հսկայական տարածություն զրադեցնող կարկառներում ժայռաքարների վրա փորված պատկերները Անդրկովկասում այդօրինակ ճամբարներ են

⁸⁵ Բ. Բ. Պիոտրովսկու, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, «Советская археология», XXIII, 1955, стр. 13.

Նկ. 7. Ուղտասար. ա) հովազի պատկեր, բ) այծերի հոտ

Հայտնի Մուղանի տափաստանից, Դարարադի լեռնային արոատեղիները տանող ուղիների վրա, Այստեղ հայտնարերվել է II հաղարամյակի՝ մ.թ.ա. XIII—XII դարերի մեծ դամրարանադաշտու Պարսպապատ վտյրերը ծառայել են ոչ միայն իրեն ժամանակավոր ճամրարներ, այլև հոտերը հարձակումից պաշտպանելու միջոց։ Բ. Ա. Կոփտինը նման զամրարաններ է դաել Վրաստանում, դեպի Փարվանա լիճը աանող 2200 մետր բարձրության վրա գանվող լեռնանցքի մոտ Այստեղ հայտնարերված կուրղանները Մյունիքի այդօրինակ հուշարձաններից դանաւանվում են նրանով, որ ծածկված էն օրսիպաքարի խոշոր բեկարներով։ Դամրարանների նյութերը Բ. Ա. Կոփտինը թվադրում է III հաղարամյակի վերջերով⁸⁶։ Ի տարրերություն Մուղան-Ղարարաղի կառուցների, Ուգտասարում քարի մեծ պաշարների առկայությունը հնարավոր է դարձել հիմնարկելու մնայուն կացարաններ, երր, ինչպես նշում է Ա. Ա. Իսսակնը, Մուղան-Ղարարաղի կացարանները գետնահոր են և կարող էին պիտանի լինել միայն քան տարի⁸⁷։ Ըստ Ա. Ա. Իսսակնի, լեռնային շրջաններում սակավ են հնադույն բնակատեղիները նա այդ սակավաթիվ բնակատեղիներից վկայակոչում է Սիսիանին մերձակա ծից քարեր (Ղոշուն դաշ) բնակատեղին, որը և վերագրում է միշին բրոնզի ժամանակաշրջանին⁸⁸։

Ուղտասարի, Մյունիքի այլ հնավայրերի ժայռապատկերներում պատկերված թեմատիկ աեսարանների մեծ մասի անմիջական, անփոխարինելի մասնակիցն է մարդը։ Հին քարեղարյան անձավային արվեստի ստեղծագործություններում մարդկային պատկերները հաղվայուած են. բրոնզե դտրում է, որ մարդուն պատկերում են ավելի հաճախ Մյունիքի ժայռանկարներում մարդը ներկայացված է որսի աեսարաններում, շարժման մեջ, լարած լայնալիճ աղեղը ձեռքին, որսի կենդանու վրա նետ արձակելիս, նիղակով դինված, հաճախ պարտնը ձեռքին, որսած կենդանին՝ այծը ձեռքերով դիմից վեր պահած, օղապարանը որսի կենդանուն նեաելիս, պարանը ձեռքին, վաղքի,

⁸⁶ Բ. Ա. Կյուտին, Археологические раскопки в Трпальети, стр. 101.

⁸⁷ Ա. Ա. Իսսեն, Из исторического прошлого Мпольско-Карабахской степи, МИА, № 125, Труды азербайджанской экспедиции, М.—Л., 1965, стр. 20—21.

⁸⁸ Ա. Ա. Իսսեն. Այստեղ սու, стр. 20—21.

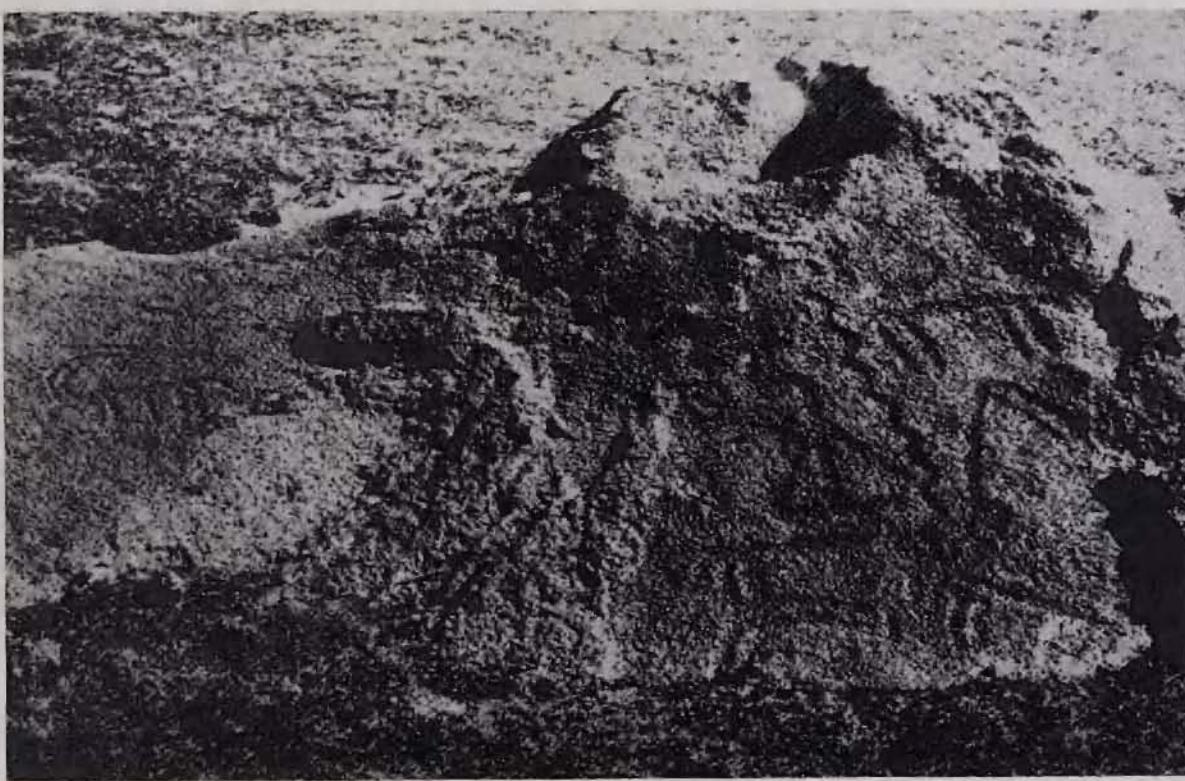
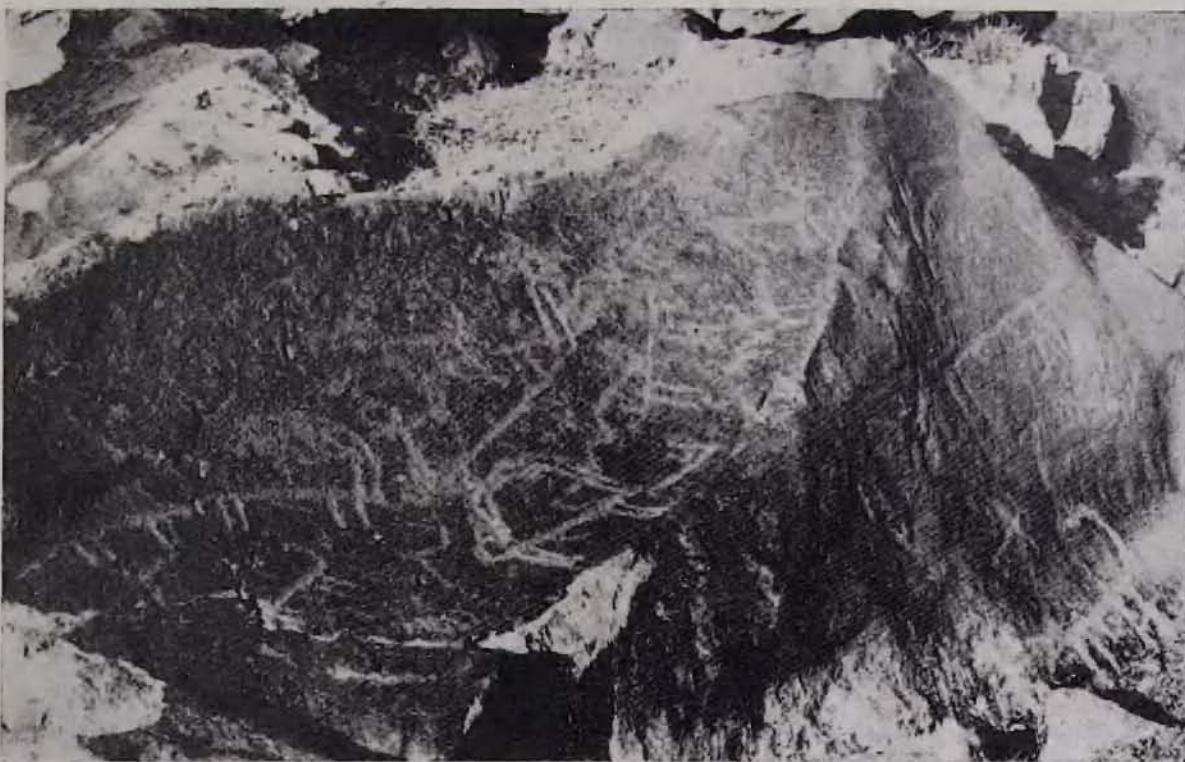
թսիլքի և այլ վիճակներում։ Շաա հաճախ մարդիկ պատկերված են ձեռքերը կողմ տարած կամ վերև կարկառած դիրքերով։ Ձեռքերը վերաբրացրած, այծերի առջև կանդնած երկու մարդկանց գիրգուներ են պատկերված է։ Ա. Ուսւլերի կողմից հանլարի մոտ, Կիլիկադի դամրամաններից Արքանից, Արքիկի և Հաղարամյակին վերադրվող ցածրագիրը, սև փայլով անսմի վրա, որի հաակին կա ժայռանկարներում հաճախ հանդիպող դալարաղարդ⁹⁰, Ուգտասարի քարերին փորված սեալ մարդկանց, որսորդների, նետածիդների պատկերներից բացի, հաճախ նույն կոմպոզիցիայում՝ հանդիպում են թերես կախարդանքի, հմայության հեա առնչվող դիմի հետաքրքիր հարգարանքով, հավանարար դիմակավորված մարդկանց պատկերներ։ Քիչ չեն այն տեսարանները, որանեղու մարդիկ ներկայանում են դլուխներին եղջյուրածե, աղեղնածե, ողուսապատկով, «դդակով», ակներեարար կախարդի կերպարանքով։ Կախարդանքին, հմայությանն ապավինած, հմայական մոլորություններով մթաղնված նախնադարյան մարդու պատկերացումներին դառնալով՝ Մանուկ Արելյանը դրել է. «Երբ առաջ է եկել կրոնի նախնական ձեր, ընության վրա իշխող ողիների հավատն ու պաշտամունքը, դրա հետ միաժամանակ ընության դեմ կովի մեջ մշակվել է դյութությունը։ Դրա սկզբնատկան դլխտվոր եղանն է թուլելը, այն է՝ խոսելով, ձայնելով կամ շնչարով որոշ խոսքեր կամ բանաձեեր, երրեմն նաև լեղվական անիմաստ հնչյուններ արտասանելով, թոթովելով՝ ազղել ողիների վրա՝ ուզած երկություններն առաջ բերելու, կամ անցանկալի երեսությունները խափանելու համար։ Դրանով՝ նախնական մարդը կարծում էր, թե կլրացնի ընության վրա աղղելու իր աեխնիկայի թերին։ Այդ կապակցությունը որոշ դիմի են դրավել սկզբում առտնձին անհատներ—թովիշներ, դյութեր, որոնք իրը կարող էին աղղել ողիների վրա»⁹¹։

Դիմակավորման, քողարկման հնագույն օրինակներ են հայտնի տակավին հին քարե դարի հուշարձաններում։ Դիմակավորման կիրառվում էր ոչ միայն որսի, այլև դրան նախորդող արարողությունների ժամանակ, նպաաակ ունենալով

⁸⁹ Բ. Բ. Պոտրովսկի, Археология Закавказья, стр. 90.

⁹⁰ Տ. Ս. Խաչատրյան, Древний Артик (рукопись).

⁹¹ Մանուկ Արելյան, Երկեր, 4. Ա., Երևան, 1966, է 32:

Նկ. 8. Աւղաստառար. ա) ալմերի հոմ, բ) որսի տեսարան

աղերսելու սպանված կենդանուն, ատղահովելու որսի հաջողությունը⁹², Տակավին զմվար է սպառի, խոսք ասել կախորպական պատկերների, Սյունիքի ժոյուանկարներում հանդիպող այլակերպած մարդկանց նկարների իմաստի մասին։ Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ախմալայում, Մուսիկրիում⁹³, Ենոքավանում⁹⁴. զանված բրոնզե դուխները, որոնց վրա այծերից, եղջերաւներից բացի, պատկերված են թաշնապլուի և այլ որսորդական դիմակներով ծաղայալ որսորդների նկարներ թուշնի, արշի և առյուծի դիմակով մարդկանց ուշաղրավ խմբագակներ են դտնվել կոսիսում՝ Կայծոն բերդում, Նոր Բայաղետում⁹⁵.

Ժայռապատկերների, նյութական մշակույթի առանձին հուշարձանների թեմատիկ դուգտնեսներ, համեմատական նյութեր ենք զանում բանարվեստի ստեղծագործություններում՝ ավանդություններում, հեքիաթներում և այլ ժանրի ստեղծագործություններում։ Ճժողովրդի կողմից առածների մեջ իրեն տյլարտնության ատաղձական սիմվոլիկան անդրադանում է իր մեջ հնադարյան մարդու անասնական, աշխատանքային և աշխարհաղրական միջավայրի տղղեցությունը, բույսերի և կենդանիների բացառիկ կարեվորությունը նրա կյանքում ու կենցաղում։ Այդ սիմվոլիկան իր արմատներով կապվում է դեռևս տոտեմական շրջանից եկող անիմիսական աշխարհայացքի հետո⁹⁶. Հեռավոր ժամանակներից հայանի դիմակավորման երեսութիւնում հայ մանրանկարչության մեջ։ Հանդիպում են թոշնային թերով,

⁹² З. А. Абрамова, Изображение человека в палеолитическом искусстве, стр. 101.

⁹³ J. de Morgan, Mission scientifique, էջ 90, նկ. 51 և 164, նկ. 190.

⁹⁴ С. А. Есаян, Погребение № 14... табл. 2.

⁹⁵ Հ. Զ. Մեացականան, Արևապաշտության հետքերը հին Հայաստանում ըստ բրոնզե պեղածո իրերի, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, Հ. Ա., Երևան, 1948, նկ. 34։

Georg Гоян, Театр средневековой Армении, т. II, М., 1952, стр. 429, рис. 98.

С. А. Есаян, Бронзовые модели культовых площадок древней Армении.

⁹⁶ Ա. Տ. Ղանձանեան. Հայկական առածանի, Երևան, 1960, էջ X.

մարգկային ծամածոված ղեմքերով, զիմակավորված ղերասանների պատկերներ⁹⁷։

Մեր հեռավոր նախնիների կերասած դարմանալի դեղեցիկ արվեստի կենսախայա, երփնադեղ պատկերներում իրենց արացողումն են դտել պաշտամունային, ծիսական պարի տեսարանները. բնության, պատղարերության, բուսական և կենդանական աշխարհի աճի, որսի և այլնի աճի մեջ հաջողության հասնելու հմայական դրուղությունները, պարերը, թատրականացված պարային ներկայացումները⁹⁸, նախնադարյան ժայռարվեստի հուշարձաններում պատկերաստեղծման, կերպավորման դարմանք հարուցող սէշերում» ակնրախ է նախնադարյան նկարչի ցուցարեած մարդկային մարմնի հմացությունը, պարային շարժումների, պարային ճկուն զիրքերի մարպետ պատկերումը։ Կուպողիցիոն ովատկերներում վերարապրված են թև-թևի աված, մեկական ձեռքերով իրար բռնած, մյուսները զեպի կոնքերը բերած զիրքով զուղապարի, ինչպես նաև խմրապարի, շուրջպարի տեսարաններ։ Ուղասարի քարերից մեկի վրա պատկերված է տասնեմեկ մարդկանց ֆիգուրներով ծիսական պարի անսարան։ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ազակողմյան մասում պատկերված մարդու քանդակը, որը կանդնած է քարայծի պողերի վրա։ Ինչպես հայտնի է, կենդանու վրա մարդու պատկերումը շատ բնորոշ է խեթական, միանական, ուրացական արվեստին։ Ժայռարեկորի մակերեսին փորված նկարներում աշքի են դաշնում մարդկանց շարժումներն իրենց պարային ձեռքերով։ ամենայն հավանականությամբ դրանք ունեցել են խիսա արահայաված պաշտամության նշանակություն։ դրեթև բոլոր ֆիգուրներում շեշտված են սեռական հատկանիշներ (աղ. 34, նկ. 2)։ Մեկ այլ ժայռարեկորի վրա բանդակված է զուղապարի, ծիսական պարի տեսարան։ Քանդակների մեջ ուշաղրավություն են դրավում մարդկանց ուաքերի, մարմնի և ձեռքերի շարժումները։ Քանդակաղործը պատկերել է նաև ուաքերի թաթերը։ Ուշաղրություն է դրավում այն հանդամանքը, որ երկու ֆիգուրները չունեն սիմետրիկ զասավորություն, կաարպված են ծավա-

⁹⁷ Ա. Շ. Մեացականան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 457։

⁹⁸ С. С. Лисициан, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I, Ереван, 1958, стр. 34—35.

լային եղանակով. Փիդուրներից յուրաքանչյուրը ասրբեր կեցվածքով ձեռքերը վեր պարղած, տարրեր շարժումներ են կաարում: Տարածության խորությունը ցույց աալու նախնադարյան նկարչի փորձը ակնհայա է մասնավորապես պարող մարդկանց պաակերների վերարապության մեջ, երբ հաճախ մարմնի ճկուն շարժումներում պարի ոիթմր, պարային շարժումն է ցույց արված. այդ առումով հեաաքրքրական է որսորդական ծիսական ընուլիթ կրող պարի աեսարանը (աղ. 148, նկ. 2): Չորս մարդկային ֆիդուրներ աեղադրոված են գրեթե մեկ շարքով, շափաղանց եռանգուն ձեռքի շարժումներով: Չնայած մարդկանց ֆիդուրների խիսա սխեմաաիկ ընուլիթին, քանդակագործն աշխատել է աալ պարային շարժումները նաև փոքր մեծությամբ պաակերված ուաքերի միջոցով: Մարդկանց ֆիդուրներում իրանի երկարության հաշվին խիսա խախաված են համաշափությունները. գլուխները դժված են շափաղանց փոքր և պայմանական, միայն ձախակողմյան ֆիդուրի մեջ ակնարկված է նաև վիզը, իսկ առհասարակ նկաավում է մի օրինաշափություն՝ ձախից դեպի ազ զլուխները գնալով փոքրանում են. Հավանարար այսաեղ պաակերվել է ասաիճանարար կոացող մարդկանց դիրքերը: Կոմպողիցիայում պարող մարդկանցից վերև վերարապերված են հովաղ և այլ կենդանիներ:

Որսի թեմայով ծիսական պարի ուշադրավ աեսարաններից է նույն հանվայրի մեկ այլ ժայռակաավի վրա սխեմաաիկ ձեռվ պաակերված երկու մարդկային ֆիդուրները՝ իրար րացարձակապես սիմեարիկ դիրքով: Այդ ֆիդուրները պաակերում են ծիսական պար, ամենայն հավանականությամբ որսորդական պաշաամունքի հեակապված մի աեսարան, որն ի հայա է դալիս նրանց ուղեկցող շան պաակերի միջոցով, ինչպես շաա հաճախ է հանգիպում, մարդկանց ֆիդուրների մեջ գլուխները և ուաքերը պաակերված են շափաղանց փոքր, իրանը արաակարդ երկարեղ է վերարապերված: Որսորդական ընուլիթ կրող պարի մեկ այլ աեսարանում քանդակված են միմյանց նկաամամը սիմեարիկ դիրքով կանդած ձվածկ վահաններով, նիդակներով մարդիկ: Պարի ձախաձուում նկարիչը դեաեղել է երկու մարդկանց ֆիդուրներ, մեկը մյուսից վերև դասավորությամբ. կենարունական պաակերի վերեի մասում պաակերված է ջուն: Գրաուման ընուլիթուննեցող կոմպողիցիաներից մեծ հեաաքրքրու-

թյուն է ներկայացնում իմրապար ներկայացնող Ուղաասարի այն ժայռակաավը, որաեղ քանդակները քարի վրա դասավորված են հաջորդական կարդով, սկսվում են վերին ձախ անկյունից և ավարավում սաորին ազ անկյունում: Նրանք ունեն խիսա սխեմաաիկ կառուցվածք, որն իր հաջորդական դասավորությամբ ձեռք է բերում գրաուման ընուլիթ: Սկզբում պաակերված է երկու այժ. սրանց հաջորդում է պայմանական մի նշան, այնուհետև մարդու պաակեր, դարձյալ պայմանական նշան և այս շարքը ավարավում է ծիսական պարի շարժումներով՝ պարող մարդկանց շորս ֆիդուրներով: Ամրող կառուցվածքի մեջ նկաաելի է սիմեարիկ դաղափարի մի հակում: Սյժերի եղյուրները երկու կողմից միացված են և մի առանցքի առկայության դեպում կարող էր հերալդիկ առանձնահաակություն աաանալ: Վերջում պաակերված մարդկային շորս ֆիդուրներն իրենց դասավորությամբ շաա ավելի շեշտված հերալդիկ ընուլիթ են կրում: Վերին մասում կա անշաա կանդնած մարդկային ֆիդուր, առանց թերի (աղ. 251, նկ. 1): Պարող մարդկանց պասակերող րրունդածուց հեաաքրքիր արձանիկներ են Արևմայան Հայասաանում, Սարիղամիջում հայանարերվածները⁸⁹:

Ժայռակաավներում թեև մարդիկ հիմնականում մերկ են վերարապերված, սակայն հանդիպում են աարաաով, երկար շրջազգեսաաով, կարճ բածկոն հիշեցնող և այլ աարաաղով մարդկանց պաակերները: Ռքարե կաավներից մեկի վրա ողջ հասակով, ծավալային եղանակով պաակերված է մարդկային ֆիդուր, ձեաքերը վեր պարղած վիճակում: Մարդու ֆիդուրում շեշտված են մաաները, պարղած ձեռքերը և մարմնի ամրող կառուցվածքը: Պաակերն ունի խիսա ուրվադային ընուլիթ. Թիկունքը պաակերված է րավականին լայն, իսկ իրանը՝ շափաղանց նեղ: Ուշադրություն են դրավում նախ մարդու ֆիդուրի մեջ նշմարվող աարաաղի ձկը, հաակապես աարաար, որը վերցում կոնքերի մոա լայն է, սաորին մասում բավականին նեղ և այն ավարավում է ծնկների մոա: Ուաքերը տրված են պրոֆիլ (աղ. 37, նկ. 2):

Սյունիքի պաակերաարդ քարերը մեր ժամանակներին ճշմարաախոս վկայադրեր են հասցըել

⁸⁹ Ս. Վ. Բեզսենավ, Բրոնզե արձանիկներ Սարիղամիջուց, Հայասաանի գիտության և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագիր, հ. 4, Երևան, 1930, էլ 57—74.

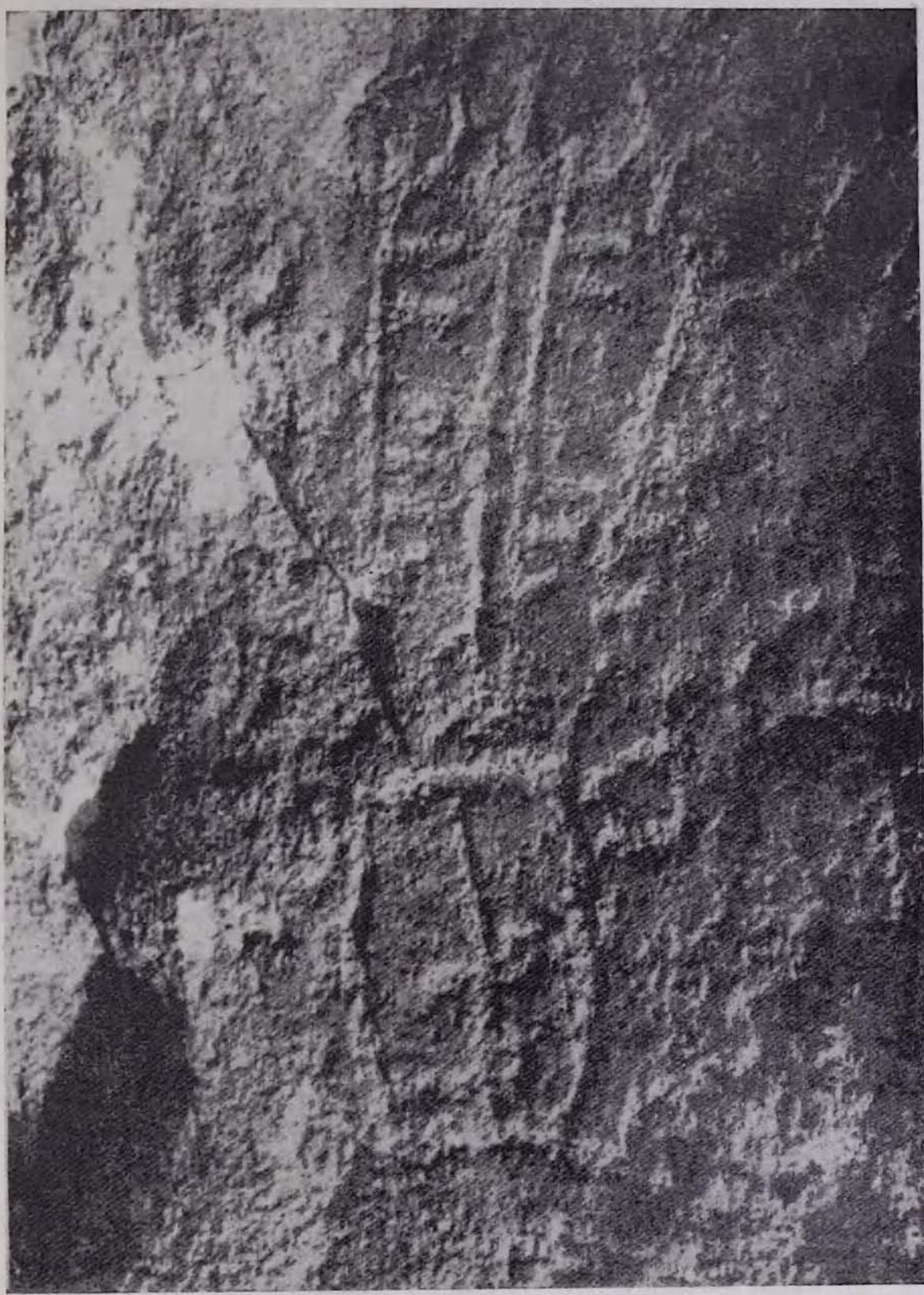
վաղնշական հաղորդակցության միջսցների, անփավոր փոխազրամիջոցների մասին։ Ծրեց բլուր, Թյուլ-թափա, Շենգավիթ, Գառնի, Դվին, Գորիս, Քոսի-Հոթեր հնավայրերում սայլերի մոգելների, կավե և քտրե անիվների¹⁰⁰, Արթիկի շրջանում՝ Հառիճի երրորդ հաղարամյակի ընակաաեղիում երկանիվ սայլերի մոգելների¹⁰¹ պյուտերը անվերապահուն հավատառում ևն սկավուուակաձե անիվներով փոխազրամիջոցի գոյությունը վաղ բրոնզեդարյան Հայաստանում Սյունիքի Ուղաասարի, Մուրագ լեռան քարարեկարների վրա արաազրական կենցաղի աხսարաններում ներկայացված են միասոնի (երկանիվ) և երկանի (քառանիվ) սկավառակաձե, ճաղեր ունեցող անիվներով սայլերի, ծածկասայլերի, սահնակ հիշեցնող, առանց անիվների, տուրեր լծված սայլերի հետաքրիքի պատկերներ։ Բերենք միայն մի քանիսի նկարագրությունը։ Ողորկ մակերեսով վեմերից մեկի վրա, քարի կենարոնական ձախ կողմում փորազրվել են երկու քառանիվ սայլեր, լծված երկուական տուրեր։ Սայլերը պաակերված են կառուցվածքային սմենեայն մանրամասնությամբ։ Վերարապերված են քաշանի երկու աხսակներ։ Սայլերից մեկը կարծես ունի երկու, մյուսը՝ մեկ քաշան, որը սայլին միտնում է եռանկյունաձե հիմքով։ Սայլին լծված տուրերը պաակերված են երկու վիճակում։ ձախակողմյան պաակերում տուրերը վերարապերված են ծավալային, միենույն դիրքով՝ պրոֆիլ։ Մերող աხսարանը դիտվում է մի փոքր վերեից և կողքից։ Կենարոնական քառանիվ սայլը, ելնելով տուրերի դեմ-դիմաց պատկերված դիրքից, թողնում է տյն տապավորությունը, թե քանդակազրութը նրանց պատկերել է միայն վերեից, սակայն դա սոսկ տապավորություն է։ որ մենք ստանում ենք դիտելով ժամանակակից մարդու աշքերով։ Հնադարյան քանդակազրութը ցանկացել է պատկերել այնպես, որպեսդի երեան և սայլը, և առարեր իրենց ողջ մանրամասնությամբ և որպեսդի սայլի և տուրերի պաակերներից որևէ մեկը մյուսին չխանդարի, քանդակազրութը կատարել է ավանդական դարձած հեռանկարչական օրենքների մի խախտում։ որոր ֆիդուրները պատկերված են պրոֆիլ, իսկ սայլը

¹⁰⁰ С. А. Есаян, Оружие и военное дело, стр. 131.
Ե. Վ. Խանգաղյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակությը, էջ 38—39.

¹⁰¹ Т. С. Хачатрян, Древний Артик (рукопись).

վերեից։ Զնայած հեռանկարչական ինգիրների պայմանականաթյանը, պաամողուկան աხսակեալից քանդակը դարձել է շափականց արաահայահցու Քանդակադութին հաշողվել է վերարտազրել կենդանիների ընորոշ շարժումները՝ լուծը կրելու պահին։ Փարի ազակողմյան և սաորին մասերում կան շան, դաղանի և տուրերի ժավալային արտահայակ պաակերները, Ուշադրավ է այն, որ կենդանիների շարժումներն աշքի են ընկնում իրենց հանգիստ և խտդաղ ընությով (աղ. 226, նկ. 1)։ Մեկ այլ ժայռակավուն չափազանց հետաքրքիր է ձեռքերում երկար սանձապարանը խապացնելով սայլը քշողի՝ սայլորդի պաակերը։ Կենարոնում երկու առուրեր լծված սայլի պատկերն են։ Հետեւում վերարապերված է սանձերը ձեռքին մարդու փիդուր։ Հետաքրքիր է այն, որ սայլի քաշանը միացված է ոչ թե առշեի, այլ հետին մասի հեա եռանկյունաձե հիմքով։ Ինչպես և նախորդ կոմպոզիցիաներում առուրերը պաակերված են պրոֆիլ, դեմ առ դեմ։ Ժայռակաավում մարդու պաակերված է սիեմատիկ, սակայն քանդակադութին պաակերը եղել է վերարտազրել մարդու շարժումը ստումնաձապարանով ղեկավարելու վիճակում։ Կոմպոզիցիայում կան այլ դժվար մեկնելի նկարներ։ Լճաշենի կամարաձե ծածկով սայլերն են հիշեցնում Ուղաասարի, Սյունիքի այլ հնավայրերի ժայռակաավներում պաակերվածները (աղ. 2)։ Նվազ հետաքրքական չէ Ուղտասարի այն կոմպոզիցիոն ժայռակավը, որի վրա պատկերված են այծեր, հովտղ, ղինված մարդ։ Փարի աշ անկյունում նկարիչը տեղադրել է քառանիվ, կամարաձե ծածկ ունեցող սայլի պատկեր։ Կողքից նշմարվում են միայն երկու անիվները և ծածկը։ Ժայռաբեկորի ձախ անկյունում առանձին պատկերված են արված պրոֆիլ, սակայն նրանց ոտքերն ուղղված են միմյանց դեմ։ Բոլոր կենդանիները ներկայացված են շարժման մեջ։ Կոմպոզիցիայում կա նաև, թերես սայլի մեկ այլ պատկեր, որը վերը բերվածի համեմատ խիստ սիեմատիկ (աղ. 213, նկ. 2)։ Հաճախ մի ժայռակաավում կարելի է տեսնել մի քանի սայլերի պաակերներ։

Նվազ հնավայրի վիթխարի վեմերից մեկի մակերեսին, կենարոնական մասում վերարապերված են առուրեր լծված երկու սայլերի պատկերներ։ Տուրերը նկարված են պրոֆիլ։ Զնայած սայլերը պաակերված են հատակադուվ վերեից, սակայն ունեն կառուցվածքային պաակեր։ Շրջա-

Նկ. 9. Աւղասասար, տուրեր լծված քառանիվ սայլի պատկեր

պատում կան զանազան կենդանիներ և որսորդության տևարան ներկայացնող պատկերներ, ընդ որում նաև երկու որսորդներ, որոնք վերարտադրված են շարժման մեջ, ձեռքերում նիզակ բոնած (տպ. 189, նկ. 2):

Սալլի կառուցվածքային առանձնահաակությունները ցայտուն են արված Ուզտասարի մեկ այլ կտավում. այստեղ ակնրտի է ֆիգուրների խիստ որոշակիորեն դասավորելու նկարչի մտադրությունը: Կենարունտկան մասում պատկերված է, թերեւ ցանցածն ծածկով քառանիվ սալլը, այն վերարտադրված է վերնից: Այս երկույթը կարենոր է այն առումով, որ մատնանշում է սալլերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Սալլի քաշտանը երկար է և եռանկյունաձև հիմք չունի, այլ ուղղակի միանում է սալլի կենտրոնական մասում մի ամրողական ուղիղ գծով: բարձանն առջնի մասում մի փոքր դուրս է դալիս լծից: Տուրեր լծված սալլի այս պատկերի շուրջը քանդակագործը զետեղել է այծերի, տուրերի, հովազների պատկերները (աղ. 77):

Եռանկյունաձև քաշանով սալլերի պատկերներից հետաքրիր է Ուզտասարի այն քառանիվ սալլը, որի քաշանը լծերի հետ միանում է կոր եռանկյունաձև, այնուհետև շարունակվելով կազմում են սալլի թափքը: Քաշանի երկու կողմերում տեղադրված են տուրերի սխեմատիկ պատկերներ, Սալլի երկու կողմերում պատկերված են շարժման մեջ երկու մարդկային ֆիգուրներ՝ տարածած թերով (աղ. 48, նկ. 2):

Ուզտասարի քարե պատկերտպարդ մաայանի ռէշերում եղակի չեն սահնակ հիշեցնող սալլերի պատկերները: Մաարերենք միայն մեկը, Կոմպոզիցիան ծանրաբեռնված է տյժերի, առուրերի, որսորդական պիտուքների, մարգկանց պատկերներով: Քարի ստորին աշ անկյունում նկարիչը փորագրել է երկու տուրեր լծված սահնակ հիշեցնող սալլի հետաքրիր մի պատկերը լծկան կենդանիների պատկերները խիստ սխեմատիկ են (աղ. 52, նկ. 1): Ուզագրավ է այն, որ Հայաստանի լեռնային ջրաններում ընդհուպ մեր դարի առաջին ասանայակները կենցաղավարել է այդօրինակ սահնակը: Արեմայան Հայաստանի դավառներում այն հայանի է դախուկ, դանուկ անունով:

Սյունիքի ժայռանկարներում մի քանի ասանակ ժայռաբեկորների վրա փորված մ. թ. ա. IV—III հազարամյակների սալլերի պատկերներ

զուգահեռներ են Սկանի ավազանի կուրզաններում ներքին Գեաաշենի¹⁰², (Ն. Աղիաման), Ե. Լալայանի և Լճաշենում¹⁰³ Հ. Մնացականյանի հայանարերած միասոնի, երկսոնի, սկավառակածն, հաղեր ունեցող փայակ անիվներով սալլերը, որոնք վերարերում են մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին Հետաքրիական է առաջին հազարամյակի սկզբին պատկանող Դիլիշանի կավե սափորը, որի վրա պատկերված երկու ձիեր լծված մարտակապի ասցեկից ընթացող, ձեռքերը վերս պարզած կինը ձեռքին ունի կորաշեղը դանակ հիշեցնող իր: Անոթի վրա պատկերված է նաև քայլող այծերի շարքը¹⁰⁴:

Ուզտասարի բազմատևսակ քաշաններով միասոնի և երկսոնի սալլերը ընդհանրություն են երեւան բերում Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Առաջավոր Ասիայի, այլ վայրերից հայանի սալլերի, վերջիններիս մողելների հետ: Ուզագրավ են Թրիալեթի 29-րդ կուրդանում հայտնարերված զանդվածեղ փայտե անիվներով սալլը¹⁰⁵, Կորիսաանում ժայռաբեկորներից մեկի վրա պատկերված երկանիվ սալլի պրիմիահիվ պատկերը¹⁰⁶, Մինղեաալուրում¹⁰⁷ դանված երկանիվ ծածկասայլերի մողելները, Հյուսիսային Կովկասում Թերեքեյի զամբարանագաշտում սալլերից մեկի վրա դծված սալլի պատկերը¹⁰⁸, Սալլերի

¹⁰² Ե. Լալայան, Դամրանների պեղումներ, էլ 192—196.

¹⁰³ Ա. Օ. Մնացական, Древние повозки, СА, 1960, № 2, 139—152.

¹⁰⁴ Բ. Բ. Պոտրովский, Развитие скотоводства, стр. 12. Հ. Արտակարկանական գույքինում գյուղում, Աշխատություններ հայաստանի պետական պամական թանգարանի, հ. V, Երևան, 1959, նկ. 23.

¹⁰⁵ Բ. Ա. Կյուտին, Археологические раскопки в Триалети, стр. 95—97, рис. 102. Մ. Ջալարիձե, Археологические раскопки в Триалети в 1957—1958 гг., Тбилиси, 1960, стр. 40.

¹⁰⁶ Ի. Մ. Ջաֆարզаде, Наскальные изображения Кобистана, Археологические исследования, сборник, стр. 20.

¹⁰⁷ Գ. Մ. Ասլանов, Ռ. Մ. Վասիլև, Գ. Ի. Խոնե, Древний Минигечеаур, Баку, 1959, с. 128—131, рис. 98—101.

¹⁰⁸ Բ. Ի. Մարկովин, Дагестан и горная Чечия в древности, М., 1968, рис. 39. Ա. Պ. Կրուցլով, Северо-восточный Кавказ во II—I тыс. до н. э., МИА, № 68, մ.—լ., 1958, рис. 69.

մոդելներ են հայտնի Միջազգեաքից¹⁰⁹, թեփե
Գավրա¹¹⁰, Նուզի¹¹¹ և Մառիկ¹¹² հնավայրերից:

Ուզտասարի սահնակակերպ սայլի հետաքրր-
բրական զուգահեռներ են Միջազետքում՝ Երեխի
շումերական էպոխայի պիկառողաֆիկ պատկերը
և Ուրի Շուրատ թագուհու դամրարանի սահնա-
կակերպ կառքը¹¹³:

Մենաարեր թեմաներով Սյունիքի ժայ-
ռապատկերները մեր առջև բացում են Հայկական
բարձրավանդակի հնագույն ցեղերի անտեսական
կյանքի առանձին կողմերը: Թեև թվով քիչ, բայց
հնագույն երկրագործության ուսումնասիրության
տեսակետից շափազանց կարենու են այն քարե
վագերագործերը, որոնց վրա փորված են երկրա-
գործական, դաշամբակության գործիքներ:

Հայաստանի հնագույն երկրագործական եր-
կեր լինելու մասին անլինելի ակացուցներ են
ընձեռում մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների
թեղուա բնակատեղիում գտնված կայճքարե,
զայլախազե երկրագործական գործիքները, հա-
վագովի մանդաղի ներդիրները, աղորիքները,
քարե և ոսկրե բրիչները, կոկիչները, արորիչները,
որոնք որոշ փոփոխություններով իրենց զոյու-
թյունը շարունակում են մ. թ. ա. III հազարամ-
յակում¹¹⁴:

Վազ բրոնզի դարաշրջանում Հայկական լեռ-
նաշխարհում մետաղամշակման, անասնապահու-
թյան զարդացմամբ թելադրված արտադրողական
ուժերի աճով պայմաններ են սաեզծվում խոշոր
եղբրավոր կենդանիներին իրու քաշոդ ուժ օդ-
տագործելու. բրիչային երկրագործությունից անց-
նելու պրիմիտիվ արորով հողի մշակմանը: Բ.
Բ. Պիոտրովսկու տարակուսանք շաբուցող այս
հետեւթյան¹¹⁵ լրացուցիչ փաստարկներ են ոչ

¹⁰⁹ Н. Д. Фліттнер, Культура и искусство Двуречья, М.—Л., 1958, стр. 43.

¹¹⁰ Гордон Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, стр. 326, рис. 109.

¹¹¹ Starr Richard F. S., Nuzi, Report on the excavations at Yoigian-Tere near Kırkuk, 1927—1931, London, 1939, pl. 99.

¹¹² E. Negahban, A preliminary Report on Marlik 1961—1962, Tehran, 1964, fig. 94.

¹¹³ С. А. Семенов, Развитие техники в каменном веке, Л., 1968, стр. 257.

¹¹⁴ Բ. Պոլսում, Թեզուտ բնակատեղի պեղումները (1965), ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 291—302.

¹¹⁵ Б. Б. Пиотровский, Развитие скотоводства, стр. 6.

միայն եղան կավե արձանիկների վզին լծի հա-
մար արված անցքը, սայլերի մոդելների անիվ-
ները, սայլերի մոդելները, այլև Սյունիքի ժայռա-
նկարներում արորների պատկերները, որոնք վեր-
արտադրված են առլերի հետ, լծված տեստրա-
նում: Միջազետքում, էլամում, Կրեակ կզզում
արորը հայտնի է մ. թ. ա. IV հազարամյակի
վերշերին, III հազարամյակում¹¹⁶, եղներ լծված
արորով վար անող մարդու պատկեր է հայտնա-
բերվել թեփե Հիսարում (Իրան)¹¹⁷: Երկու եղներ
լծված արորի արձանիկ է հայտնի Մառիկի մ. թ.
ա. II հազարամյակի դամրարաններից¹¹⁸,

ժայռապատկերներում շաա են տիեզերական
պակերացումների, մանավանդ արեկի պաշտա-
մունքի հետ լծորդվող սիմվոլիկ պատկերները:
Սրե խորհրդանշող պատկերները նկարված են
ովաստիկայի, շրջանի, ճառապայթավոր շրջա-
նի, բոլորակի մեջ առնված խաչի, ինչոքն սակ
պարզապես խաչի ձեռվով: Բոլորակի մեջ առ-
նված խաչը համարում են երկնակամարով
շարժվող արեկի պատկերը¹¹⁹: Խաչի պատկեր
ենք դանում Ուզտաստրի Կարկառներ անունով
հայտնի հնավայրի, Մուրադ սարի, Սյունիքի
այլ հնավայրերի նկարազարդ քարերի վրա:
Տակավին մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներում
արեկի պաշտամունքի արձանումը հավաստում
է թեզուտում հայանարերված խեցանոթի վրա
կետերով արված խաչի նկարը¹²⁰: Արեկի խորհր-
դանիշը խաչի ձեռվով է պատկերված Հյուսիսային
Կովկասի III հազարամյակի կավանոթներից մեկի
բեկորի վրա:¹²¹, Խեցեղենի վրա արեկի սիմվոլը
պատկանում է նաև շորս եռանկյունիներով կազ-
մորված խաչի անունով¹²²: Սյունիքի ժայռանկար-

¹¹⁶ В. М. Массон, Первобытное земледелие, стр. 86, см. «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967.

¹¹⁷ Erich E. Schmidt, Excavations at Terehissar Damghan, Philadelphia, 1937, табл. 8. Հ. Զ. Սարգսյան, Նախարարությունը, էջ 243.

¹¹⁸ E. Negahban, A preliminary, fig. 100.

¹¹⁹ Б. А. Рыбаков, Космогония и мифология зем-
ледельцев энеолита, «Советская археология», 1965, № 1,
стр. 42.

¹²⁰ Բ. Պոլսում, Թեզուտ բնակատեղի պեղումները (1965), ՊԲՀ, 1968, № 1,

¹²¹ Բ. М. Мунчаев, Древнейшая культура Северо-
восточного Кавказа, МИА, № 100, М., 1961, табл. VII,
рис. 6.

¹²² Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, 90;
А. А. Миллер, Элементы неба на вещественных памят-
никах, Известия ГАИМК, вып. 100, 1933, стр. 125—157.

Ե. Լուլյան, Դամրանների պեղումներ, էջ. 203,

ներսամ շտա ո՞ն սվասափիկայի պատկերները: Արեւի խորհրդանիշների՝ խաչի և սվասափիկայի նկարների բազմաթիվ զարդահաներ են Հայտնի Հայոսանի մ. թ. ա. II—I հազարամյակների խեցեկնի, մետաղի իրերի, աստրկտների, ներքին Գետաշենի սույլի թտփի մասերի վրա¹²³: Ակներկներար երկնքի, արեւի պաշտամունքի հետ է աղերավում կճաշենի բրոնզե զարդարուն շերսի բռնակի ծայրին, շրջանի մեջ վերարադրված¹²⁴: Սյունիքի քարե կտավներսամ, ճառագայթավոր շրջանի տեսքով, արեւ խորհրդանշող պատկերի ալյորինակ ընկալման հետաքրքիր արձադանքը դտնում ենք եղնիկ կողրացու «Եղծ աղանդոց»-ում: աՅս այնու կենդանութեամբ, առեն, տմենայն արարածք զնորա բնութենէն կախեալ կան, որպէս ձառագայթք արեկական զանոււն կախեալ կան, եւ ինքն մի է և բազում, եւ բազում է և մի: որպէս արեղակն մի է և բազում, զի մի անիւ է և բազում ճառագայթք¹²⁵:

Սրեւ խորհրդանշող պատկերներից բացի, Հանդիպում են օձ-վիշապների, տիեզերական ըմբռումների, պտղարերության, պաշտամունքային իրաստ ունեցող այլ պատկերներ, որոնց քննությունը նյութի հրապարակմանը ներկայացվող խնդիրներից գուրս է: այն կարող է դիտական լուրջ ուսումնասիրության նյութ դառնալ Հայասանի ժայռարվեստի հուշարձանների ամբողջական հրատարակությունից հետո: Գիտության մեջ առողջականուկ դեր սաանձնելով նախնադարյան մարդուն հույժ բարդ տիեզերական պատկերացումներով նպաստավորելու, հեռավոր անցյալի բնակիչներին չափաղանց բարդ հոգեոր աշխարհ վերադրելու առնվազն չափաղանցություն է: ժայռակավավներում հանդիպում են առեղծվածյին նկարներ, երևակայական չորքոտանիների, խիստ ոճավորված այլազան պատկերներ, կոմպոզիցիաների «առղամեջ» հավելվածներ, խճողված «հաավածներ», որոնք աակավին անհնար է ընթեռնել, պարզել քանդակագործի ընդհանրացված, շատ հաճախ կիսաա ասված «խոսքի»

¹²³ С. А. Есаян. Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, «Советская археология», 1968, № 2. Ե. Լուսյան. Դամրանների պեղումներ, նկ. 194—195.

¹²⁴ А. О. Мнацаканян. Лчашепские курганы, КСИА вып. 85, 1961, рис. 24.

¹²⁵ Եղնրկայ Կողրացոյ, եղծ աղանդը, Թիֆրիս, 1914, էջ 142:

իմաստուր: Տեսական ժամանակ է պահանջվում հավիանապես փակված թվացովու, անվերծանելին մեկնելու համար: Շատ պատկերների խորընկա հասակի բացումը ապագայի ձեւքերում է:

Ժայռերին փորված պատկերներում ակներեւաբար աեղ են դտել որսի կենդանիների՝ առապությունն ապահովող, ոեալ որսի ժամանակ հաջողություն ունենալու, ոդիներին երկրպագելու աւարդեր արարողություններ: Հմայական արարողությունների ժամանակ սապանելով կամ «վիրովուելով» գաղանների ուստկերները, մարդիկ տկներեւաբար հավատացել են, որ դրանցով կապահովեն մոտալուտ որսի հաջողությունը¹²⁶:

Սյունիքի ժայռարվեստի մեծաքանակ և բաղմարնույթ հուշարձաններում արակարդ շատ են այն թեմատիկ տեսարանները, որաեղ պատկերված են նախնադարյան մարդու կյանքի տուանձին դրվագները, նրան շրջապատող աշխարհի բնապատկերները: Գունեղ և իրականության շափ հավասար տեսարաններում հաճախ կենդանին, երեմն էլ մարդու պատկերված են նետահարված վիճակում: Նետի հուժկու թորիչքը վերարապերելու համար նկարիչը այն հաճախ փորագրել է թեք՝ մարմնի մեջ միանձված ձևով: Հորինվածքային ժայռակտավներում պատկերված են ոչ միայն վիրավոր, այլև սպանված մարդկանց և կենդանիների նկարներ: Վերոհիշյալ աեսարանները դիտական դրականության մեջ հաճախ ճշմարացի կերպով մեկնվում են իրեւ իրական որսի վերարտագրությունը¹²⁷, ոեալ կյանքի, որսի եղանակի արացոլում¹²⁸: Զդալի թվով սյուժեներ կազմում են գաղանախորհուրդ կրոնական արարողությունների մի մասը, առանց որի նախնադարյան մարդը չէր պատկերացնում իր համայնքի բարեհաջողությունը¹²⁹:

Սյունիքի ժայռապատկերները դտնվում են մի քանի տասնյակ կիլոմետր տարածություն կրագեցնող ամառային արոտատեղիներում, Սյունյաց երկրի լեռնալանջերին, շրամուտ տեղերում, լճակների բոլորքը և հարթավայրերում,

¹²⁶ Ю. А. Савватеев. О новых петроглифах Карелии, СА, 1967, № 2, с. 19, Ю. А. Савватеев, Рисунки на камнях, Петрозаводск, 1967, стр. 23.

¹²⁷ М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры, М., 1957, стр. 178.

¹²⁸ З. А. Абрамова, К вопросу об охоте в верхнем палеолите, СА, 1966, стр. 180.

¹²⁹ А. А. Формозов, Памятники первобытного искусства, стр. 64.

Նկ. 10. Ուղուասար. ա) այծերի հոտի տեսարան, բ) լծկած տուրեր, գ) կավանոթ զանված Մարտունու շրջանի Ն. Գետաշեն գյուղում, դ) կավանոթի գարգերի գծանկարը

բաց երկնքի աակի Քարերին փորված պատկեր-ները թսղել են իրենց անասունների հոսերով այս արոտատեղիներում աարվա որոշ ժամանակամի-ջողում հաստատված անասնապահ ցեղերը:

Մեր հեռավոր նախնիները այս վայրերում միայն ժայռապատկերներ չեն, որ թողիլ են. պահ-պոնվել են քառանկյունի, խրախտ աշաւրակնե-րով ամրակուու կիկլոպյան ամրոցի, ժամանակա-վոր կագարանների հետքեր ու այլ հուշարձան-ներ, որոնց առաջիկա հնագիտական ուսում-նասիրությունը դասասխան կատա շատ առեղծ-վածների, հնարավորություն կրնձեռի փոքրիշաւաե ճիշա թվագրելու Սյունիքի ժայռարվեսահ հաւ-շարձաններու ժայռապատկերներն ուսումնասի-րուները միշտ դեմ են ընկել մի դժվարին, շուծ-ված հարցի, դա ժայռարվեստի ստեղծադործու-թյունների հասակի ինդիրն է. բազմաթիվ օդակ-ներում այն տակավին կարու է հնագիտական սյութի միջամտության աշակերների ժամանակը որոշելիս կարեոր են նաև կատարման եղանակն ու ոճը, թեմատիկան: Այդ առումով մեծ հետաքրքրու-թյուն են ներկայացնում ներքին Գեաաշենում¹³⁰ և Նախիցեանին մոռ Շախատիահում¹³¹ զտնված դու-նազարդ անոթները:

Մ. թ. ա. III հաղարամյակի վերջերին II հա-զարամյակի սկզբին վերադրվող ն. Գետաշենի կավանոթն ունի շուրջ կես մետր բարձրություն, Լայն վզով, դուրս փովող պատկեր, փոքր-ինչ ձևվ-ված իրան ունեցող հարթահաակ անոթի կարմիր

130 Ա. Թալիներ, Փալանքարյան, Փ. Խաչատրյան, Հնագիտական գաղվագյուտ հայանագործություն Սկանի պատանից, «Կրաքա-քասարական գիտությունների», 1969, № 4, էջ 101—104.

131 Ա. Ալեքսերօս, Կրածեա կերամիկա Խաչեան-սկого կрая и Вапское царство, СА, IV, 1937, стр. 255.

փոնի վրա սե ներկսվ պատկերված է որսի շա-փաղանց հեաաքրքիր աեսարան (նկ. 10, դ, դ), Ա-նոթի պարանոցից ներքե, շարքով իրար հաջորդող վեց կարապների պատկերներն են, Առավել հետա-քրքրական է անոթը բոլորող երկրորդ զոաին, վերարաադրված են չների, վիթի, էգ ու արու այծերի, եղչերուի պատկերներ, որոնք կատար-ման հաականիշներով հար և նման են Ուղատա-րի քարելին փորված կենդանիների պատկերնե-րին: Ժայռակապներում հանդիպող պատկերների համազրումը Սյունիքի, Հայասաանի այլ հնագի-րերի, ինչպես նաև Սնդրկովկասի, Առաջավոր Ասիայի նյութական մշակույթի հուշարձանների հեա հիմք է տուլիս Սյունիքի ժայռարվեստի հու-շարձանները համարելու մ. թ. ա. V—II հաղա-րամյակների սահկծադործությունները:

Սյունիքի ժայռարվեստի սահծադործություն-ների հրապարակմանը հանձնառու լինելով, առաջարանսւմ դիտական մեկնության նպաաակ շենք հետապնդել, սահմանափակվել ենք նյութի պատամա-մշակութալին արժեքավորմանը վերաբ-րող ընդհանուր դիտակություններով:

Անհեաաձկելի խնդիր է նյութի ամրողական հրապարակությունը: Տեական ժամանակ, համառ որոնումներ պահանջող, ժայռանկարների մեկ-նության, բովանդակության բացահայտման ման-րակրկիտ ուսումնասիրության խնդիրը իր հեր-թին առանձին հետաքրքրություն է ներկայաց-նում, կարու է հանդամանալից հետազոաու-թյան:

Դիտական լայն ընթերցող հասարակության ուշադրությանը հանձնվող այս հաաորդ բովան-դակում է Ուղատասարի ժայռապատկերների մի քանի խմբերը: